

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 31-32, 2021 (Bahar-Güz)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük - Abdullah İslamoğlu
Sekreterlik	Furkan Şahan - Rıdvan Abdurrahman Demirtaş
Baskı	Özlem Matbaacılık ve Reklamcılık Ltd. Şti. Litros Yolu 2. Matbaacılar Sit. A Blok No: 1BA11 Topkapı/İstanbul www.ozlemmatbaa.com.tr (Sertifika No: 45257)
Baskı Tarihi	Aralık 2021

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Bahçelievler Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Dr. Hakan Bahadır'a teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 31-32 • 2021 (Bahar-Güz)

İçindekiler

Sebülürreşâd Dergisi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Batılılaşma ve Laiklik Düşüncesine Yaklaşımı <i>Nevin Ünal Özkorkut</i>	5
On Sekizinci Yüzyılda Kuzey Ege Adalarında Mala Tasarruf Hakkına İlişkin Bazı İhtilaflar <i>Osman Safa Bursalı</i>	41
<i>Belgeler/Notlar</i>	
Mekteb-i Kuzât İmtihanları Üzerine Bir Değerlendirme <i>Mustafa Çakıcı-Haluk Perk</i>	65
Reform Sürecinde Kadı Âdâbına Dair Bir Risale: İskilipli Müftî ve Müderris Hacı Emin Efendi'nin <i>Tenvîrül-Ahkâm'ı</i> <i>Mustafa İnce-Rukiye Yiğit</i>	91
Bilinen İlk <i>Contrat Social</i> Tercümesi: Ahmed Midhat'ın <i>Mukavele-i İctimâiye'si</i> (1876) <i>Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	123
Ahmed Cevdet Paşa'nın <i>Muhtıra-ı Hususiye</i> Adlı Tezkire Defteri <i>İlhami Yurdakul</i>	163
Son Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nde Iskat-ı Cenin <i>Mine Doğan</i>	177
Ahmed Esad Arsebük'ün <i>Hâkimlerin Hakk-ı Takdiri ve Hüsn-i Niyet</i> Adlı Risalesi <i>Serhan Yıldırım</i>	185
Charles Crozat'nın Vichy Fransasına Dair Öngörülleri: <i>Yeni Fransız Kanun-ı Esasîsi</i> Başlıklı Gazete Yazısı <i>Emre Partalçı</i>	223
Hukuk Reformu Metinleri 21: Ahmed Midhat'ın Tahkiyesiyle Şeriattan Muktebes Modern Avrupa Hukukunun Gelişimi ve Esasları (1876) <i>Ali Adem Yörük - Furkan Şahan</i>	245

Hukuk Reformu Metinleri 22: Abdurrahman Talat'ın Kaleminden 1274/1858 Tarihli Ceza Kanunu'nun Meşruiyeti Meselesi (Tazir-i Şer'î Mecmuası Olarak Ceza Kanunu, 1911) <i>Ali Adem Yörük-İbrahim Enes Onat</i>	257
Hukuk Reformu Metinleri 23: Hoca Emin Efendi'nin Gözünden Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'nin İlk Yılları (1860) <i>Haz. Abdurrahman Nur</i>	285
Kanun-ı Esasîmize Göre Muahedât Akdi <i>Cemil Bilsel-haz. Rumeysa Ş. Demir</i>	291
Şahitlerin Tezkiyesiyle İlgili İki Eleştirel Metin (1917, 1922) <i>Haz. Melikşah Aydın-Yasin Yılmaz</i>	309
Hukuk-ı Ticaretin Tekevvünü (1923) <i>Mehmed Vehbi Sarıdal, haz. Yasin Yılmaz</i>	321
Şahsiyet-i Hukukiye Nazariyesi <i>Şevket Memedali Bilgişin, haz. Rıdvan Abdurrahman Demirtaş</i>	331
Yarım Kalmış Bir Sigorta Risalesi: Sigortalının Memâlik-i Osmaniyedeki Hal-i Sâbık ve Hâzır <i>Nazaret Haçaryan, haz. Kübra Kara</i>	347
Ankara Hukuk Mektebi'nin İlk Talebe Rehberi (1926) <i>Haz. Tugay Aydın</i>	355
<i>Kitabiyat</i>	
Tuba Yıldız, <i>Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler</i> <i>Mehmet Çetinkaya</i>	409

SEBİLÜRREŞÂD DERGİSİ'NİN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞ SÜRECİNDE BATILILAŞMA VE LAİKLİK DÜŞÜNÇESİNE YAKLAŞIMI

THE APPROACH OF THE JOURNAL OF SEBİLÜRREŞAD TO THE IDEA OF WESTERNIZATION AND SECULARISM IN THE ESTAB- LISHMENT PROCESS OF THE REPUBLIC OF TURKEY

Nevin Ünal Özkorkut*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde İslamcılık, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batılılaşmaya ve Batı emperyalizmine karşı bir tepki olarak başladı ve II. Meşrutiyet döneminde bir fikir akımına dönüştü. Bu dönemin İslamcı hareketi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında da devam etti. Bu fikrin savunucuları, ilerlemenin ve gelişmenin gerekliliğine inanmakla birlikte bunun İslam esasları çerçevesinde gerçekleştirilmesini savunarak Batılılaşmaya karşı çıktılar. İslamcı düşünceye göre, Batı'dan sadece bilim ve teknoloji açısından yararlanılmalı, İslam toplumunun manevî değerleri göz ardı edilmemeliydi. Ruhban sınıfının bulunmadığı İslamiyette, Hristiyan dünyadan farklı olarak din ve devletin birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığını savunan İslamcı hareket, laiklik yönündeki fikir açıklamalarına ve atılan somut adımlara da tepki gösterdi. İslamcılığın en etkili ifade yollarının başında basın gelmekteydi ve basın alanında da *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd* ön plana çıktı. Yayın hayatına başladığı 1908'den Tahrir-i Sükûn Kanunu'yla kapatıldığı 1925 yılına kadar dergi, Batılılaşma ve laiklik karşıtlarının önemli seslerinden biri oldu.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd*, Batılılaşma, laiklik.

Geliş/Received: 13.09.2021 * Kabul/Accepted: 15.11.2021.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, Islamism, started as a reaction against Westernization and Western imperialism from the middle of the 19th century, then it developed into a movement of ideas during the Constitutional Monarchy period. The Islamist movement of this period continued during the foundation of the Turkish Republic. While the proponents of this idea believed in the necessity of progress and development, they opposed Westernization, arguing that this should be done within the framework of Islamic principles. According to Islamist thought, the West should only be used in terms of science and technology, on the other hand the spiritual values of the Islamic society should not be ignored. The Islamist movement, which argues that in Islam, where there is no clergy, unlike the Christian world, it is not possible to separate religion and state affairs from each other and reacted to the statements of ideas and concrete steps taken in the direction of secularism. One of the most effective means of expression of Islamism was regarded as the press and in the field of press, *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlurreşad* journal came to the fore. From 1908, when the Journal started its publication life, until 1925, when it was closed with the Law of Takrir-i Sükûn, the Journal became one of the most important voices of opponents of Westernization and secularism.

Keywords: Islamism, *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlurreshad*, Westernization, secularism.

*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıldan itibaren başlayan tepeden, dar alanda ve kısmi şekilde Batı'ya yöneliş, Tanzimat döneminden itibaren biraz daha genişledi ve belirginleşti, II. Meşrutiyet döneminde ise -bu dönemi hazırlayan düşünce hareketinin de etkisiyle- daha kapsamlı ve hızlı bir biçimde devam etti. Bu dönemin birikimi, olumsuz yanlarını ve eksiklerini de dikkate alarak değerlendiren Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu tarafından tamamlanmaya çalışılarak kapsamlı bir Batılılaşma ve laik devlet anlayışının sağlanması hedeflendi. Osmanlı Devleti'nin, özellikle içeriden ve dışarıdan gelen olumsuz etkenlere karşı koyabilmek adına yenilenmenin aracı olarak gördüğü Batı'dan reform ithali, beraberinde ilerlemenin gerekli olduğu şeklindeki düşüncede birleşen, bunun nasıl olacağı konusunda ise "tam Batılılaşma" ve "İslami esaslar çerçevesinde ilerleme" şeklinde birbirinden ayrılan iki fikrin ifadesini gündeme getirdi. Bu düşünce farklılığı, genç bir ulus devlet olarak modernleşme ve tam bağımsızlık için Batılılaşmayı amaç edinen Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında da canlılığını korudu.

İslami esaslara uygun olarak ilerlemekten yana olan (İslamcı) düşüncenin kendisini ifade ettiği en önemli zeminlerden biri basındı ve *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlurreşad*, bu alanda faaliyet gösteren önemli bir dergi oldu. II. Meşrutiyet

döneminin yarattığı serbesti ortamı farklı görüşlerin basın yoluyla ifade edilebilmesi imkanını doğurduğundan bu dönemde yayımlanmaya başlayan birçok gazete ve dergiden bir tanesi olan *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd*'in ilk sayısı II. Meşrutiyet'in ilanından çok kısa bir süre sonra okuyucularıyla buluştu. Başlıca edebiyat, felsefe, din, siyaset gibi önemli konu başlıklarıyla, eğitilmiş ve sayıca zengin yazar grubuyla okuyucuların ilgisini çeken dergi, istikrarlı yayın politikasıyla basındaki yerini sağlamlaştırdı ve yayımlanmadığı dönemlerle birlikte uzun ömürlü bir dergi olma başarısını gösterdi.

Bu çalışmada, dergide -daha önceki tarihlere ait birkaç istisna dışında- 1923 ve 1925 yılları arasında yayımlanmış makalelerden seçilenler üzerinden, derginin Batılılaşma ve laiklik konularına yaklaşımı incelenecektir. Yazar grubunun eğitilmiş ve donanımlı olması, Osmanlı-Türk tarihinin çok önemli dönemlerine tanıklık etmesi ve tüm bu dönemlerin birbirinden farklı ayırt edici özellikleri bulunmasına rağmen fikirlerini istikrarlı bir biçimde İslamcı bakış açısıyla ifade etmesi, derginin seçilmesindeki en önemli etkenler oldu.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Batılılaşmaya Bir Tepki Olarak İslamcılık

Osmanlı Devleti'nde İslamcılık, kısmen yenilenme arzusu, büyük ölçüde iç ve dış baskıların etkisiyle başlatılan Batılılaşmaya ve Batı emperyalizmine karşı bir tepki olarak kendini gösteren bir fikir hareketidir.

İslamcılığın ne olduğunu açıklamaya yönelik olarak yapılmış kimi dar, kimi geniş kapsamlı farklı tanımlar bulunmaktadır.¹ Bu tanımların içerik olarak bir-

¹ Örneğin Bulaç'ın verdiği tanıma göre "İslamcılık, kültürel, politik ve sosyal önderler zümresinin -ki bunlar belli iddia ve taleplerle farklı etkinlik alanlarında ortaya çıkarlar- İslamiyetin manevi, ahlaki, kültürel ve sosyal değerlerine uygun bir dünyanın kurulmasını sağlamaya çalışmaları ve bu uğurda çeşitli alanlarda ve düzeylerde cehd göstermeleri"dir. Ali Bulaç, "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmîcilerin Üç Nesli", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 50. Kara'ya göre, "İslâmîcılık, XIX-XX. yüzyılda İslâmî bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) 'yeniden' hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların bütünüdür. İhtiva eden bir düşünce ve harekettir". İsmail Kara, "Türkiye'de İslâmîcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslâmîcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (Editörler: İsmail Kara, Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 17 ve İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmîcılık Düşüncesi 1, Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 17. Özcan'a göre, "İslâmîcî fikriyatın genel çerçevesini inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, idare, siyaset, iktisat, hukuk, eğitim alanlarında İslâm'ı bütün bir hayat nizamı olarak yeniden hâkim

birinden ayrılan yanları bulunmakla birlikte hemen hepsinin iskeletini, “İslamın sadece uhrevi değil, dünyevi alanı da düzenleyen bir din olduğu” fikri oluşturmaktadır. Kendisi de İslamcı akımın önemli temsilcilerinden biri olan devlet ve fikir adamı Said Halim Paşa’nın İslamcılık üzerine yapılmış birçok çalışmada da referans olarak alınan tanımına göre, İslamlaşmak², “İslamın inançlarını, ahlâk, toplum ve siyaset anlayışını daima zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına en uygun bir biçimde yorumlayarak bunlara gereği gibi uygun hareket etmekten ibarettir.”³ İslamı, “kendisine özgü inançları, o inançlar üzerine kurulu ahlâk anlayışı, o anlayıştan kaynaklanan toplum yapısı, toplum yapısından doğan siyaset anlayışını içermesiyle, mükemmelliğe ulaşmış bir insanlık dini” olarak tanımlayan Said Halim Paşa’ya göre, Kant ya da Spencer’in ahlâk anlayışına inanan, toplum anlayışında Fransız’ın, siyaset anlayışında İngiliz’in anlayış şeklini tercih eden bir Müslüman, çok büyük bir âlim olsa bile ne yaptığını bilmeyen birinden başka bir şey değildi.⁴

İslamcılar, yöntem ve düşünce farklılıklarına ve dönemlerine göre gelenekçi, modernist ya da ikisi arasında bir yol izleyenler vb. şekillerde tasnif edilmekle birlikte⁵ bu çalışmada ele alınan dönem itibariyle İslamcı düşüncenin belirgin özellikleri, Müslümanların birlik oluşturmaları, Batı emperyalizmine karşı koymak, Batı’nın sadece bilim ve teknolojisinden yararlanmak, İslamın manevi, ahlâki değerlerini korumak, netice itibariyle İslamî hükümler dahilinde yeniden yapılanmak olarak belirlenebilir.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin, gerek teknoloji, gerek düşün alanında gelişmiş olan ve bilimi öne çıkartan Batı’nın siyasi ve ekonomik dev-

kılarak müslümanları medenîleştirme; İslâm dünyasını geri kalmışlıktan, Batı hâkimiyetinden, zalim ve müstebit idarecilerle keyfî yönetimlerden kurtarma; dinî düşünceyi taklit, hurafe ve bid’atlardan arındırma gibi XIX. yüzyıl İslâm dünyasının başka coğrafyalarında da görülen ıslah, tecdid, ihya vb. kavramlarla ifade edilen dinî, siyasî, ilmî çözüm arayışları veya bu arayışları ihtiva eden bir fikir hareketi şeklinde özetlemek mümkündür.” Azmi Özcan, “İslâmıcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 62.

² “İslâmıcılık” adlandırmasının tarihinin 1913 yılına kadar gittiği, aynı dönemde Mehmet Akif ve Ziya Gökalp tarafından “İslâmlaşmak” teriminin de kullanıldığı, öncesinde “İttihad-ı İslâm”, “Vahdet-i İslâmiye”, “Tevhid-i İslâm” (İslâm Birliği, Panislâmizm), “Fikr-i İslâmiyet”, “İslâmiyet politikası/ siyaseti”, “İslâmlık meslek-i mahsusu”, “İslâmlık fikri” gibi kavramların da kullanıldığı ve aynı veya yakın anlamda “İhya, İslah, Tecdid, İntibah (uyanış), Necât (kurtuluş)” kavramlarının da tercih edildiği hususunda bkz Kara, “Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, s. 17.

³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Hazırlayan: Yakup Öztürk), Kapı Yayınları, İstanbul 2020, s. 142.

⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 142-143.

⁵ Bu konudaki farklı tasnifler için bkz. Kara, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi 1, Metinler Kişiler*, s. 35-36.

rimlerinin bünyesinde yarattığı olumsuz etkiden kurtulması için yeni ve akılcı taktikler uygulaması, parçalanmadan yeni dünya düzenine bir şekilde tutunması gerekiyordu. Bunun için de gerek devlet ricali -bilgisinin elverdiği ölçüde-, gerek toplumun aydın kesimi -kendi ideolojik yaklaşımına uygun biçimde- çözüm yolları arıyordu. İlerlemenin ve yenilenmenin yöntemi konusunda “bir Avrupa devleti” olmakla “Avrupa’da bir Osmanlı Devleti” olmak⁶ şeklinde iki ayrı yol ortaya çıktı. Tanzimat dönemi reformları, eşitlik uygulamaları ve atılan bazı laiklik adımlarına duyulan tepki sonucunda Yeni Osmanlılarla ilk dönem İslamcı hareket başladı.⁷ II. Meşrutiyet döneminde artan Batılılaşma bu hareketi hızlandırdı⁸ ve bu dönemde İslamcılık, tam bir fikir akımına dönüştü.⁹ Bu açıdan İslamcılığın bir nevi antitezini oluşturan ve İkinci Meşrutiyet döneminin öne çıkan bir diğer fikir akımı olan Batıcılık (Garpçılık) yandaşları modernleşmenin Batı tipi olması gerektiğini iddia ederken, İslamcılar, dinin kılavuzluğunda bir modernleşmeyi savundular.¹⁰ Tunaya'nın sözleriyle Osmanlı Devleti'nin bu döneminde düzenli akımlar haline gelen fikir hareketlerinden biri olan İslamcılık da diğer akımlar gibi “Cumhuriyet’i kuracak kadroların (da) entelektüel besinini” sağladı...”¹¹

İslamcı düşüncenin ifade edildiği önemli alanlardan biri de İslamcılığın bir fikir akımı olarak ortaya çıkışını yayın hayatına girişinin başlattığı kabul edilen,¹² istikrarlı, etkili, diğer bazı İslamcı dergi ve gazetelerle karşılaştırıldığında daha ılımlı¹³ yayın politikasıyla ön plana çıkan *Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd* oldu.

⁶ Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmıcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 50.

⁷ Yeni Osmanlıların, İslamcı akımların daha sonraki dönemlerde tartıştıkları sorunları ilk kez ortaya atan ve bu konuda kuramlar geliştiren düşünürler oldukları hususunda bkz. Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmıcılığın Doğuşu*, s. 99-102.

⁸ İslâmıcılık hareketinin bu dönemde öne geçmesinin İslâm-dinîleşme-İslâm birliği öncelikli olmakla beraber modernleşme akımlarının neredeyse tamamını (milliyetçilik, Batılılaşma, hürriyetperverlik, terakki, tesanüt...) diğer fikir akımlarından daha fazla ihtiva ve temsil ediyor oluşuyla da ilgili olduğu, Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin birçok yöne açılan mirasının İslâm öncelikli olarak en ziyade İslâmıcılarda ve onların yayın organlarında karşılık bulduğu hususunda bkz. Kara, “Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, s. 24.

⁹ İslamcılığın bu dönemde gerçek ve oldukça homojen bir fikir akımı haline geldiği ve Meşrutiyet’in dinamik hayatı içinde, siyasi olaylara çarpa çarpa şekillenerek siyasi bir kuvvet olduğuna ilişkin bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı I*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998, s. 33.

¹⁰ İlhan Kutluer, “İslâmıcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 65-67.

¹¹ Tarık Zafer Tunaya, “Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, s. 239.

¹² Kara, *Türkiye’de İslâmıcılık Düşüncesi I*, *Metinler Kişiler*, s. 28-29.

¹³ *Sırât-ı Müstakîm*-*Sebîlürreşâd*’ın mutedil bir yol tutturmak konusunda çaba gösterdiği, bu nedenle

Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd

İkisi de Hukuk Mektebi mezunu olan Ebül'ulâ Zeynelâbidin (Mardin) ve Serezli Hafız Eşref Edib (Fergan) tarafından çıkarılan *Sırât-ı Müstakîm*, yayın hayatına 1908 yılında başladı ve II. Meşrutiyet'in ülkede yarattığı özgürlük ortamında, farklı düşünceleri ifade etmek üzere yayımlanan birçok dergi arasında öne çıktı. Kurucularından Ebül'ulâ Zeynelâbidin'in bir süre sonra ayrılmasıyla yoluna Eşref Edib'le devam eden derginin adı 183. sayısından itibaren *Sebîlürreşâd* olarak değiştirildi. Yazı grubu eğitilmiş kişilerden oluşan *Sırât-ı Müstakîm*, yayımlanmaya başladığı ilk dönemlerde, İslamcı yaklaşımı esas alan yazarların yanı sıra Türk milliyetçiliğini temsil eden yazarları da bünyesinde barındırmaktaydı. Dergide, Türk dünyasını ilgilendiren konu ve sorunlara yer verilmekteydi.¹⁴ Zamanla dergi yazarları arasında ayrışma yaşandı ve Türkçülüğü ön planda tutan yazarlar, 1911'de yayın hayatına başlayan *Türk Yurdu*, 1914'ten itibaren yayımlanan *İslam Mecmuası* gibi dergileri tercih ettiler.¹⁵ Bundan sonraki süreçte derginin İslamcı yapısı daha da belirginleşti. Derginin *Sebîlürreşâd* adıyla çıktığı 8 Mart 1912 tarihli ilk sayısında da belirtildiği üzere yayın politikasının temelini "Müslümanların intibahına ve Müslümanlığın teâlisine hizmet" oluşturmaktaydı.¹⁶ 1925 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu'yla kapatıldığında *Sebîlürreşâd*'ın toplam 641 sayısı bulunmaktaydı. 1948'de yeniden yayımlanmaya başlanan derginin yayın hayatı 1966'da bu defa Eşref Edib'in kendi isteğiyle sona erdi.¹⁷

daha muhalif olan İslâmci *Volkan Gazetesi* ekibine ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarına ve *Beyanü'l-Hak Mecmuası*'na mesafeli durduğu konusunda bkz. Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1, Metinler Kişiler*, s. 26.

¹⁴ Bkz. M. Suat Mertoğlu, "Giriş: Sırât-ı Müstakim Mecmuası", *Sırât-ı Müstakim Mecmuası (Açıklamalı Fihrist ve Dizin)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 17.

¹⁵ Devletin Türk olmayan Müslüman unsurlarının Devlete karşı tavır almaları (Arap milliyetçiliği, Arnavut isyanı), İslamcı düşünceyi savunan bazı dergi yazarları arasında da büyük rahatsızlık yaratmıştı. Geniş bilgi için bkz. Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1, Metinler Kişiler*, s. 29-30. Ayrıca bkz. Mertoğlu, "Giriş: Sırât-ı Müstakim Mecmuası", s. 18.

¹⁶ *Sebîlürreşâd*, 24 Şubat 1327, C. 1-8, Sayı: 1-183, s. 1. Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 120.

¹⁷ Dergi hakkında geniş bilgi için bkz. Esther Debus, *Sebilürreşad*, (Çeviren: Atilla Dirim), Libra Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 31-53; Adem Efe, "Uzun Soluklu İslâmci Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)", *Marife*, Yıl: 8, Sayı: 2, Güz 2008, s. 155-178; Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 251-253; Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşâd Üzerine", s. 96-128. Ayrıca bkz. Abdullah Ceylan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991. Derginin 1911, 1914 ve 1916 yıllarında da kapatılmasına karar verildiği ve 1914'teki kapatma cezası üzerine 300 ve 301. sayılarının Sebîlünneccât adı altında

Gerek *Sırât-ı Müstakîm*'in 49. sayısına kadarki alt başlığı olan “Din, Felsefe, Edebiyat, Hukuk ve Ulûmdan Bâhis Haftalık Gazetedir” ve 50. sayısından itibaren alt başlığı olan “Din, felsefe, ulûm, hukuk, edebiyat ve siyasiyâtta ve bilhassa gerek siyasî ve gerek ictimâî ve medenî ahvâl ve şuûn-ı İslâmiye'den bahseder ve haftada bir defa neşrolunur” ifadelerinden, gerekse *Sebilürreşâd*'in alt başlığı olan “Dinî, İlmî, Edebî, Siyasî Haftalık Mecmûa-ı İslâmiyedir”¹⁸ ifadesinden de anlaşılacağı üzere dergi, yaşamın birçok alanına ilişkin yazıyı bünyesinde barındırmak üzere yayın hayatına başladı ve varlığını, kesintiye uğradığı dönemler hariç çok uzun bir zaman dilimine yaymayı başararak uzun ömürlü bir yayın oldu¹⁹.

Yayımlandığı süre boyunca II. Meşrutiyet, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Cumhuriyetin ilk yılları ve çok partili döneme tanıklık eden *Sırât-ı Müstakîm / Sebilürreşâd*, tüm bu dönemlerin birbirinden farklı koşullarında istikrarlı bir şekilde İslamcı bakışını muhafaza etti. Dergi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasının önemine işaret ederken de Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'nun işgalden kurtulması için de İslami dayanışmayı ve birliği ön planda tuttu. Dergide, Birinci Dünya Savaşı'nın, İslamın karşılaştığı büyük bir tehlike olduğuna, bütün Müslümanların cihadla yükümlü olduğuna ilişkin yazılara yer verildi.²⁰ Ankara'da bir İslam Kongresi düzenleneceğine ilişkin olarak *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*'nde çıkan bir yazıdan duyduğu memnuniyeti ifade ettiği 21 Mart 1921 tarihli makalesinde de Eşref Edib, Müslümanlar arasında birlik oluşturulmasının zorunluluğuna işaret etmekte ve Türkiye'nin İslam dünyası üzerinde büyük etkiye sahip olduğunu, Büyük Millet

çıkartıldığı konusunda bkz. Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, s. 163 ve Efe, “Sebilürreşâd”, s. 251-252; Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşâd Üzerine”, s. 103.

¹⁸ Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, s. 158, 160.

¹⁹ *Sebilürreşâd* Fatih Bayhan tarafından 2016 yılında yeniden yayımlanmaya başlandı. Derginin 2016'daki ilk sayısında Fatih Bayhan'ın kaleme aldığı “Allah'ın İnanetiyle Sebilürreşâd'a Başlıyoruz” başlıklı yazıda, 1966'da 1007. sayısıyla yayına ara veren Sebilürreşâd'ın, Eşref Edib'in “Bizden sonra bu davaya hizmet edecekler gelecek, onlar bu mecmuayı devam ettirecekler” şeklindeki vasiyetinin yerine getirilerek 1008. sayısıyla kaldığı yerden yoluna devam ettiği belirtildi. 2016 tarihli bu ilk sayıda, Mehmet Âkif Ersoy'un torunu Selma Ersoy Argon'un, derginin yeniden yayımlanmaya başlamasından duyduğu memnuniyeti ifade ettiği bir yazısına da yer verildi. Bkz. *Sebilürreşâd*, C. 41, Sayı: 1008, 14 Ağustos 2016, s. 2.

²⁰ Örneğin bkz. “Cihad-ı Ekberin Ehemmiyet ve Azimetini Anlatmak Matbuat İçin Bir Vecibedir.”, *Sebilürreşâd*, C. 13, Sayı: 314, 6 Teşrin-i Sâni 1330 (19 Kasım 1914), s. 15-16.

Meclisi'nin Anadolu'ya karşı görevlerinin yanı sıra İslam dünyasına karşı da böyle bir yükümlülüğünün bulunduğunu belirtmekteydi.²¹

Derginin yayın politikasının doğal bir sonucu olarak Hilâfet makamı son derece önemliydi, çünkü bu makam tüm Müslümanları çatısı altında birleştirecek önemli bir güç olarak görülmekteydi. Bu nedenle de Osmanlı'nın son zamanlarında din ve devletin, hilafetle saltanatın birbirinden ayrılması yönündeki fikirlere karşı çıkılmaktaydı. Örneğin, İngiliz basınında yer alan, İslam toplumunun din ile devletin, hilafetle saltanatın birbirinden ayrılmasıyla gerçekleşeceğine ilişkin yazılara cevaben Aksekili Ahmed Hamdi tarafından kaleme alınmış olan 1916 tarihli yazıda, Halifenin, Müslümanların dini ve dünyevi işlerini gören reisleri olduğu; meşru olan emirden çıkan herhangi bir hükûmetin İslam yolundan çıkmış sayılacağı; hükûmet ve devleti dinden ayırmaya razı olmanın, İslam saltanatının kainattan kalkmasına hükmetmek, İslam şeriatını feshetmek, Müslümanların fâsık, zalim, kafir olarak adlandırdıkları kişilere boyun eğmesini istemek olduğu ifade edilmişti.²²

Benzer şekilde “Bizde Din ve Devlet” başlıklı yazısında Babanzade Ahmed Naim, *Vakî'te*, “Sulh Hazırlığı” başlığı altında yayımlanan bir makalede, yapılması elzem ve ivedi yenilikler arasında din ve devletin birbirinden ayrılmasına yer veren Ahmed Emin'e cevaben din ve devletin birbirinden ayrılamayacağını, dinî hükümler denildiğinde sadece inanç ve ibadetle ilgili olanların değil, hukuki hükümlerin de anlaşıldığını, halkı, dinsiz, hatta dine karşı kayıtsız bir hükûmet fikrine alıştırmaya çalışmanın ortaya zorluklar çıkarabileceğini ifade ve hükûmeti, dini korumak ve hükümlerini yerine getirmekle görevli bilen halkın, hükûmetin bu görevinden imtina ettiğini gördüğü gün diğer dini, ahlaki ve sosyal görevlerini de ihmal edeceğini iddia etmekteydi.²³

1922'de saltanatın kaldırılması, hilafetin ise gerek iç gerek dış politika açısından kaldırılmasını mümkün kılacak bir ortamın bulunmaması nedeniyle muhafaza edildiği dönemde, özellikle Cumhuriyetin ilanı sonrasında bir yandan bilhassa ülke dışından hilafet makamının güçlendirilmesi, halifenin yetkilerinin arttırılması yönünde gelen talepler artarken öte yandan halife aleyhindeki görüşler

²¹ Eşref Edib, “Anadolu'da İslâm Kongresi”, *Sebilürreşâd*, C. 19, Sayı: 472, 21 Mart 1337 (1921), s. 35.

²² Aksekili Ahmed Hamdi, “Din ve Devlet yahud Hilâfet ve Saltanat (İngiliz Gazetelerine Cevap)”, *Sebilürreşâd*, C. 14, Sayı: 359, 6 Teşrin-i Evvel 1332 (19 Ekim 1916), s. 178.

²³ Ahmed Naim, “Bizde Din ve Devlet”, *Sebilürreşâd*, C. 15, Sayı: 380, 28 Teşrin-i Sani 1334 (28 Kasım 1918), s. 293-295. Ayrıca bkz. Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, *Metinler Kişiler*, s. 347-351.

de basın yoluyla ifade edilmeye başlanmıştı. Halife'ye yönelik eleştirel yazılardan ve bunlara verilen cevaplardan, kısaca gazeteler arasında hilafet üzerinden yapılan atışmalardan duyulan rahatsızlık dergide dile getirilmekte ve hilafet meselesinin tüm Müslümanları ilgilendiren en hassas mesele olduğu, böylesine hassas bir konunun zorunluluk olmadıkça bahse konu edilmemesi gerektiği, hilafet meselesi hakkında düşünülmeden yayın yapılmasının, tartışma ortamı yaratılmasının uygunsuz olduğu vurgulanmakta ve gazetelerin sadece ülkede değil tüm İslam âleminde büyük bir dikkatle takip edilen bu hassas konudan bahsetmeyi bırakmalarının, tartışma zemini oluşturmamalarının ülke menfaati ve esenliği için önemli olduğu ifade edilmekteydi.²⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Derginin Batılılaşma ve Laiklik Konularına Yaklaşımı

Genel Olarak

Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd, yeni Türk Devleti'nin ilk yıllarında da Meşrutiyet dönemindeki tutumunu sürdürerek Batı uygarlığının “bir bütün olarak alınması”na²⁵ ve laikliğe karşı çıktı; laiklik anlayışının yapı taşlarını oluşturan düzenlemeleri, hukuk, yargı, eğitim gibi alanlarda yapılan yenilikleri eleştirdi.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına Batı uygarlığını taklit etmenin neden olduğu sıklıkla dile getiriliyordu. Örneğin 1919 tarihli yazısında Ömer Rıza, Devletin o gün geldiği noktanın sebebinin Batı uygarlığını taklit etmek olduğunu, Batılılaşma siyasetinin artık iflas ettiğini ve milletin buna bir daha izin vermeyeceğini, Batı uygarlığının olduğu gibi kabul edilmesinin Müslümanlığı yıkmak demek olduğunu ifade etmekteydi.²⁶

Bu nedenle Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulan yeni Türk devletinin İslami esaslar çerçevesinde yapılması isteniyor ve yükselen farklı seslere karşı ihtiyatlı bir savunma geliştiriliyordu.

16 Ağustos 1923 tarihli makalesinde, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki “garb-perestliğin” (“Batı seviciliğin”) ve halkın ruhsal ve sosyal yapısı dikkate alınmadan yabancı kanun ve kurumlarının kabul edilmesinin, İkinci Meşrutiyet

²⁴ “Hilâfete Dair Münâkaşat”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 575, 15 Teşrin-i Sâni 1339 (15 Kasım 1923), s. 42.

²⁵ Batılılaşmak, İslam toplumunun manevi değerlerini muhafaza etmek suretiyle Batı'dan bilim ve teknik alanındaki yenilikleri almak olarak algılanmalıydı. *Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 547-548, 2 Ağustos 1339, (1923), s. 1-3.

²⁶ Ömer Rıza, “İslam Mefkûresine Doğru”, *Sebîlürreşâd*, C.16, Sayı:400-401, 27 Mart 1335 (1919), s. 107-109.

döneminde din ile hükûmeti birbirinden ayırmak çabasının İmparatorluğun çöküşünde oynadığı role değinen Eşref Edib, yeni Türk devletinin hükûmetinden beklentilerini sıralamıştı. Birinci Meclisin, İslamî bir yol izlemesi sayesinde hiçbir millete nasip olmayan büyük bir zafere ulaşıldığını belirten yazar, ikinci Meclis'in nasıl bir yol izleyeceğini bilmemekle birlikte gözlem ve tahmininin, gerçek bir İslam devleti kurulacağı yönünde olduğunu, halkın da bunu arzu ettiği kanaatinde olduğunu yazmaktaydı.²⁷

Cumhuriyeti ancak İslam devleti temelinde benimseyen dergide 15 Kasım 1923'te yayımlanan "Lâ-dini mi Dini mi?" başlıklı yazıda, *İleri Gazetesi*'nde yayımlanmış olan 10 Kasım tarihli bir makaledeki "Türkiye Cumhuriyeti daima alemdâr-ı İslamdır bundan in'izâlî mümkün değildir" ibaresinin, laik ve Garpcı olduğunu belirten *İleri*'de yer alması nedeniyle *Sebîlürreşâd*'ın dikkatini çektiği ifade edilerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İslamî esaslara dayalı bir İslam meclisi olduğu konusunda zaten şüphe bulunmadığı belirtilmişti.²⁸

Hasan Hikmet de 13 Aralık 1923 tarihli yazısında, "milletimizin mütedeyyin bir kitle-i İslamiye, hükûmetimizin bir Cumhuriyet-i İslamiye olması itibariyle cemiyetimizin istinad edeceği esasat-ı içtimaiyye ve hukukiyyenin ananâtımıza tevâfuk etmesi bir zarurettir." cümlesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nden beklentisini ifade etmişti.²⁹

Gerçekten de Kurtuluş Savaşı'nda, işgal güçlerine karşı verilen mücadelede tüm Müslüman halkla işbirliği yapılmıştı. Tamamı Müslüman olan Meclis üyeleri arasında sosyal, siyasal, düşünsel birçok fark bulunuyordu. Bu farklılığın içindeki ortak unsur yurtseverlikti ve bu nedenle bir araya gelinmişti. Meclisin önemli bir kısmını oluşturan muhafazakâr düşünce, Eşref Edib'in de makalesinde değindiği Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi, Men'i Müskirat Kanunu, Şura-yı İftâ'nın ve Tetkikat ve Telifât-ı İslamiyye Heyeti'nin kurulması ve medreselere ilişkin düzenlemeler³⁰ gibi birçok gelişmede önemli rol oynadı. TBMM kurulduğunda Mustafa Kemal (Atatürk)'ün refakat zabitliğini yapan, 1923 seçimlerinde Siirt milletvekili seçilen Mahmut Soydan, Türk devriminin başından itibaren olayları kaydettiği günlükte,

²⁷ Eşref Edib, "Hâkimiyet-i Milliye Devrinde Hükûmetin Takip Edeceği Yol", *Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 551-552, 16 Ağustos 1339 (1923), s. 41-43.

²⁸ "Lâ-dini mi Dini mi?", *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 575, 15 Teşrin-i Sâni 1339 (15 Kasım 1923), s. 44-45.

²⁹ Hasan Hikmet, "İçtimaiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Kanun II", *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 579, 13 Kanun-ı Evvel 1339, s. 104.

³⁰ Eşref Edib, "Hâkimiyet-i Milliye Devrinde Hükûmetin Takip Edeceği Yol", s. 42.

“Dünya'nın her meclisinde, azalar arasında seviye farkı olur. Fakat bu fark, hiçbir yerde Ankara Meclisinde olduğu kadar büyük değildir. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi azasının zihniyetleri arasında dağlar, mesafeler, ummanlar var. Meclis azası arasındaki fark yalnızca içtimai mevki itibariyle değildir. Siyasi, fikri ve medeni seviye noktasından da aynı büyük fark göze çarpar. Yalnız müşterek bir hassa, müşterek bir gaye var ki mebuslarımızı bir noktada topluyor: Vatanseverlik...” “Millet Meclisinin cephelerinden biri de taassuptur: Her mebus ya bizzat mutaassıptır, yahut mutaassıpların esiridir (hazırlayanın notu: orijinal metinde “eseridir”). Çünkü aforoz edilmekten korkar. Burada vicdan hürriyeti yoktur. Dinin esasları üzerinde değil, ahkâmın tatbikatı etrafında bile münakaşaya Meclis havası müsait değildir. Mebuslar arasında müftü ve müderris o kadar hoca var ki, serbest düşünenlere ağız açtırmazlar. Elleri bir mahkumiyet damgası daima hazır duruyor: Kâfir!..”

sözleriyle Meclis tablosunu çok net bir biçimde ortaya koymuştu.³¹

3 Mart Devrim Kanunları Öncesindeki Tepkiler

Saltanatın kaldırılmasıyla başlayan değişimi ve eski sistemin tamamen bırakılması, Devletin yüzünü sadece teknik alanda değil, daha kapsamlı bir biçimde Batı'ya çevirmesi ve laik bir sistem kurulması gerektiğini düşünenlerin bunu açıkça ifade etmelerini izleyen *Sebilürreşâd* yazarları, hükûmetten böyle bir şey beklemediklerini belirtmekle birlikte duydukları güvensizlik ve endişeyi de yazıya aktarmaktan imtina etmediler.

27 Eylül 1923 tarihli “Garplılaşmak Münâkaşaları” başlıklı makalede, Ahmet Ağaoğlu'nun *Vatan Gazetesi*'nde yayımlanmış makalelerine değinilmiş ve Ağaoğlu'nun, Türk aydınlarının Doğu'yu kesin olarak terk edip Batı'ya yöneldikleri ve Batılılaşma zorunluluğunu halka telkin ettirmeleri gerektiği konusundaki fikirleri aktarılarak,

“burası hakikaten böyledir. İslamdan demiyor, Şarktan diyor. Ne derse desin maksat malûmdur. Münevverlerin milleti terk ederek, milletin temâyüllerinden yüz çevirerek ecnebi milletlerin temâyüllerine teveccüh etmesi sanki iyi mi oldu? Milletle münevver tabakanın arasına derin bir uçurum gerildi. Ve bu uçurum günden güne derinleşiyor... Mensub olduğu milletin temâyüllerinden yüz çevirenler takdire değil ta'yibe müstehaktırlar.”

denilmişti.³²

³¹ Mahmut Soydan, *Ankaralının Defteri (Milli Mücadele Günlüğü)*, (Hazırlayan: Oğuzhan Murat Öztürk), Tün Yayını, Ankara 2020, s. 38-39.

³² “Garplılaşmak Münâkaşaları”, *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 563-564, 27 Eylül 1339 (1923), s. 143. Makalede ayrıca Batılılaşma taraftarlarına karşı en kuvvetli muhalefeti Tevhid-i Efkâr'dan Ebuzziyazade

Ahmed Fuad imzalı “Garplılaşmak” başlıklı makalede ise gazetelerde, bazı kimselerce Garplılaşmak kelimesinin sıkça tekrar edilmeye başlandığına işaret edilerek bu kelimeyle kastedilen şeyin ne olduğu sorulmuştu. Yazar, Garplılaşmak, bir Dârülfünûn yapmaksa, zaten okulların gelişmesi için öteden beri Avrupa’dan uzmanların geldiğini; fabrika kurmaksa, herkesin bunu isteyeceğini; zanaat ve ziraat alanında ilerleyebilmek için eskiden beri alet ve uzman getirildiğini; ülkenin her yerinde demir yolları yapmaksa bunu -malî sıkıntı nedeniyle- yabancıların yaptığını ve buna kimsenin itiraz etmediğini; madenleri işletmekse, bunun zaten aklen ve dinen yapılması gerektiğini ve yabancı sermayedarlarla da yapılabileceğini

Velid’in yaptığı belirtilerek bütün Müslümanların kendisine müteşekkir olduğu belirtilmiş ve onun bir makalesine yer verilmiştir. “Garplılaşmak Münâkaşaları”, s. 144.

Bu makaleden önce de (20 Eylül) “Garpcılık ve (Laik-Lâ-dini)lik” başlıklı bir başka yazıda, *İleri Gazetesi*’nden Suphi Nuri (İleri) ve *Tevhid-i Efkâr*’dan Ebuzziya Velid arasındaki “şarkçı-dinci/garpcı-laik” tartışmasından bölümler aktarılmıştır. Suphi Nuri’nin, kendisini “garpcı ve laik”, Velid’i ise “şarkçı ve dinci” olarak nitelendirmesi üzerine ve Ebuzziya Velid’in, -Ziya Gökalp’in Batılılaşma konusundaki fikirlerini eleştirmek suretiyle- kaleme aldığı şu satırlara yer verilmiştir: “Suphi Nuri Bey arkadaşımızın “biz laik ve garpcıyız” demekle neyi kastettiğini pekiyi anlayamadığımızı itirafa mecburuz. Frenkçe (laik) kelimesi(ni) İttihad ve Terakki devrinde olduğu gibi zaman-ı hâzırın da en büyük hakîmi addedilen Ziya Gökalp Bey, (lâ-dini) tabiriyle terceme etmişti. Bu Arapça (lâ-dini) tabiri, Türkçeye çevrilince açıkça (dinsiz) denmek icab eder. Şu halde (laiklik) iddiasında olanların dinle her türlü alâkayı büsbütün kat’ etmek niyetinde olduklarına mı hükmetmek lazım gelecektir?” Yazıda ayrıca Ebuzziya Velid’in, Ahmet (Ağaoğlu)’na yönelik şu satırlarına da yer verilmiştir: “Ağaoğlu Ahmed Bey, bize son verdiği cevapta şarkçılığın istibdat taraftarlığından başka bir şey olamayacağı nazariyesini ortaya çıkarmış ve ‘şarkçı ve muhâfazakârım’ diyen bir adamın mutlak saltanat-ı ferdiye taraftarı olması lazım geleceğini iddia etmişti. Halbuki biraz mantık ve insaf ile düşünenler bu iki mesele arasında bir münasebet bulunmadığını teslimde hiç tereddüt etmezler. Hatta (şarkçı) demekten maksat (siyaset-i İslamiye) taraftarı demek ise asıl İslamcı olanların hâkimiyet-i ferdiye değil, hâkimiyet-i milliyet taraftarı olduğunu kabul etmek lazımdır. Çünkü İslamiyet meşveret üzerine mü’essestir.” “Garpcılık ve (Laik-Lâ-dini)lik”, *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 561-562, 20 Eylül 1339 (1923), s. 125-126. *İleri Gazetesi*’yle Batılılaşmak ve laiklik üzerinden tartışmaların bir diğer örneği de 15 Kasım 1923 tarihli, “Lâ-dini mi Dini mi?” başlıklı yazıdır. Yazıda, *İleri Gazetesi*’nin 1 Kasım 1923 günü sayısından “biz laik (lâ-dini), garpcıyız, anâneyle, maziye merbut değiliz. Bu günkü milli devlet, hükûmet ve meclis taraftarıyız. Ananâta karşı müttehid bir milli cephe kurmak mecburiyetindeyiz. Bugünkü hükûmetin başında bulunanlar, teceddüd hususunda sağlam bir kanaate mâlik olduklarından, bu kanaatlerini fiiliyat ile göstermeye azmetmişlerdir...” ve “Genç arkadaşlar, vatandaşlar! Kendi hakkınızı kendiniz istirdâd ediniz! Hükûmetten yardım beklemeyiniz! Tramvaydaki, vapurdaki perdeleri, bölmeleri parçalamak sizin elinizdedir. Tereddüt etmeden bunları yırtınız, kırınız, paralayınız. Eğer size mâni olmak isteyenler bulunursa onları da paralayınız.” ifadeleri aktarılmış ve *İleri*’nin, neden Müslüman kadınları, erkeklerle, Hıristiyanlarla Yahudilerle diz dize oturtmak istediği; o perde ve bölmelerin, Müslüman kadınların adaplarını korumak için konulduğu; dini esaslarını koruyan bir hükûmet döneminde bu tür çağrılarının büyük bir suç olduğu belirtilerek, hiçbir Müslümanın böyle bir suç işlemeyeceğine olan inanç ifade edilmiştir. s. 44-45.

ve bunların hiçbirinin Garplılaşmak demek olmadığını belirtmişti.³³

Garplılaşmakla kastedilen şey, hükûmetin yönetim biçimini Batı'ya benzetmekse, bunun da zaten Gülhane Hattı'ndan beri kabul edildiğini söyleyen Ahmed Fuad, bu çerçevede Fransa Anayasası'nın Mithat Paşa tarafından tercüme edilerek iki toplum arasındaki ahlak, gelenekler ve diğer farklılıklara önem verilmediğini, bu taklit yüzünden Kanun-ı Esasi'nin çeşitli tecrübelerle maruz kalmaya devam ettiğini iddia etmiş; Batı'da cumhuriyetten diktatörlüğe kadar farklı yönetim biçimlerinin bulunduğu, dünyanın en güçlü devletlerinden olan Almanya'da cumhuriyetin yaşamadığına ve zararlarının ayyuka çıktığına; kırtasiye işlemlerinde ve teoride aşırıya kaçmak sebebiyle kötü yönetimde örnek teşkil eden Fransa'nın ise cumhuriyet olduğuna vurgu yapmıştı. Fransa'nın hatalı usullerinin takibi nedeniyle sıkıntılar yaşandığını; ülkenin gelenekleri, coğrafyası, iklimi, idari bölümlenmesi, ruh hali, dini dikkate alınmaksızın yapılan taklidin sadece zarar getireceğini, zaman ve duruma göre ıslahatın gerekli olduğunu ama bunun Garplılaşmak anlamına gelmediğini ifade etmişti.³⁴

Garpçılıkla kastedilenin ne olduğunu sormaya devam eden yazar, bununla hicâb-ı nisvanın ortadan kaldırılmasının ve Avrupa'daki aile hayatının kabul edilmesinin mi talep edildiğini; Avrupa ve Amerika'da artan fuhuşun yarattığı tahribatın giderilebilmesi için büyük paralar sarfedildiğini, ülkede de iffetli yaşamın bozulmak mı istendiğini sorgulamış ve tesettür ve hicâbı terkeden kadınların ahlaki yozlaşmadan kurtulamadıklarını iddia etmişti. Yazara göre, Batılılaşan kadınlarla eski Türk terbiyesine göre yaşayan aile kızları karşılaştırıldığında, ilkinde gösteriş, tantana, dans vb. yüzünden eşler arasında huzurun kalmadığı; ikincisinde ise kadın temiz, sakin, terbiyeli olduğu için ailenin mutlu olduğu görülecekti.³⁵

Ahmed Fuad, Garplılaşmak isteyenlere öğüt de vermiş ve İslamiyetin soyut bir inanç olmadığını, din ve dünya için gelmiş bir şariat olduğunu, sarîh nass varken içtihat yapılamayacağını, Avrupa'yı taklit etmek isteyenlerin ancak faydalı ve makul özelliklerini ve kurallarını taklit etmeleri gerektiğini ifade etmişti. Sonuç itibarıyla Garplılaşmayı kabul etmeyen yazar, kendisinin yurtdışında geçen dönemlerini de örnek vererek ne olursa olsun, Şarklının her zaman Şarklı, Garplının da her zaman Garplı olduğunu iddia etmişti.³⁶

³³ Ahmed Fuad, "Garplılaşmak", *Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 574, 8 Teşrin-i Sâni 1339 (8 Kasım 1923), s. 25.

³⁴ Ahmed Fuad, "Garplılaşmak", s. 25-26.

³⁵ Ahmed Fuad, "Garplılaşmak", s. 26.

³⁶ Ahmed Fuad, "Garplılaşmak", s. 27.

Laikliğin uzak durulması gereken büyük bir tehlike olduğu da çok sert ve kesin bir biçimde dile getirilmişti. Hasan Hikmet tarafından kaleme alınmış olan 30 Ağustos 1923 tarihli bir makalede, Batı’da kabul görmüş olan laiklik ile çağdaşlığın aynı şey olarak düşünülmemeyeceği; laikliğin, çağdaşlığın karşılığı olamayacağı; farklı zamanlarda, farklı yerlerde ve kıtalarda mevcut İslam toplumları örneğinden de görüleceği üzere çağdaşlığın, Müslümanların ruhunda mevcut olduğu, laikliğin ise iyiliği değil, milli yapının bozulması sonucunu doğuran bir sistem olduğu ileri sürülmekteydi. Yazara göre, İslam toplum yapısı için laiklikten daha tehlikeli bir şey düşünülemezdi.³⁷

Laikliğe yönelik eleştirilerde özellikle iki gerekçeye dayanıldı. Bir tanesi, İslamda ruhban sınıfının bulunmadığı ve İslam şeriatının sadece uhrevi değil dünyevi kuralları da içerdiği hususları, diğeri ise TBMM’nin görevlerinin sayıldığı 1921 Anayasası’nın 7. maddesinde bulunan “ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi” ibaresiydi.

“Garplılaşmak Münâkaşaları” başlıklı makalede, Garplılaşmak konusunda gazetelerde çeşitli makaleler yazıldığı, basında daha önce “*Milletin hayat-ı içtimaiye-i İslamiyesine karşı hiç bu kadar alenî ve şedîd bir husumet ilanı*”nın görülmediği belirtilmişti. *İleri Gazetesî*’ndeki bir makalede bulunan

“Bizim arzumuz kanunlarımızı, hükûmetimizi, devletimizi ve seviye-i içtimâiyemizi asrileştirmek, Garplılaştırmaktan ibarettir. Laiklik demek, dinsizlik demek değildir. Hükûmet işlerine dini müdahale ettirmemek demektir. Din başka hükûmet başkadır. Din imana, idare-i hükûmet ise fen ve akla muhtaçtır. Laikler, Allah’a ait olanı Allah’a ve devlete ait olanı devlete vermek taraftarıdır.”

sözlerine yer verildikten sonra Batılılaşma yanlılarının asıl amaçları olup yıllardan beri dile getirdikleri din ile devlet ayrımı fikrini daha açık şekilde görmek için Ziya Gökalp’in *Türkçülüğün Esasları*’ndaki “Hukuki Türkçülük”³⁸ başlığı altında yazdık-

³⁷ Hasan Hikmet, “İçtimâiyâtta Garpcılık-Bozgunculuk: Laiklik-Asrilik”, *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 555-556, 30 Ağustos 1339 (1923), s. 73-74.

³⁸ “Hukuki Türkçülüğün gayesi, Türkiye’de asri bir hukuk vücuda getirmektir. Bu asrın milletleri arasına geçebilmek için en esaslı şart, milli hukukun bütün şubelerini teokrasi ve klerikalizm bakiyelerinden büsbütün kurtarmaktır... Kurun-ı Vustai devletlerin bu iki alamet-i mümeyyizesinden tamamıyla kurtulmuş olan devletlere “asri devlet” nâmı verilir. Asri devletlerde, evvela, gerek kanun yapmak ve gerek memleketi idare etmek salahiyetleri doğrudan doğruya millete aittir. Milletın bu salahiyetini tahdid ve takyid edecek hiçbir makam, hiçbir anane ve hiçbir hak yoktur... Hukuki Türkçülüğün birinci gayesi, asri bir devlet vücuda getirmek olduğu gibi, ikinci gayesi de, mesleki velayetleri, velayet-i ammenin müdahalesinden kurtararak, mütehasısların salahiyetine müstenid meslek muhtariyetleri tesis etmektir. Bu esasa müstenid bir kanun-ı medeni ile ticaret, sanayi, ziraat kanunları, Dârülfünûn, Baro, Tabipler Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti, Mühendisler Cemiyeti, ilh... gibi mesleki teşkilatların

larına bakmak gerektiği belirtilmiş; buradan pasajlar aktarılarak asıl parolanın bu olduğu, diğer yazarların bu parola çerçevesinde hareket ettikleri, bu kişilerin 'din başka, hükûmet başka' derken ya İslamı bilmedikleri ve Hristiyanlık gibi zannettikleri ya da bunları kasıtlı olarak yazdıkları, İslamda ruhban sınıfının bulunmadığı ifade edilmişti.³⁹

17 Ocak 1924'te yayımlanan bir yazıda ise *Vatan Gazetesi* başyazarı Ahmet Emin Bey'in, dinin sadece ibadet ve itikad alanıyla sınırlandırılmasına ilişkin düşünceleri üzerinden yine "laiklik" eleştirilmişti. Bu görüşün, Anayasa gereğince Büyük Millet Meclisi'nin sahip olduğu "âhkâm-ı şer'iyyenin tenfizi" görevini ortadan kaldırmak ve İslamın ahkâm-ı muâmelât kısmının uygulanmasından mahrum kalınmak anlamına geldiği iddia edilmişti. İslamın tüm hükümleriyle bir bütün olduğunun ve bir kısmını kabul edip bir kısmını kabul etmemenin mümkün olmadığını belirtildiği yazıda

"...Kur'an'da ve sair menâbi'-i şer'iyyede iki kısım ahkâm vardır. Bir kısmı ibadet ve itikada taallük eder. Bir kısmı da ahkâma ve ahkâm kısmı ibadet ve itikadat kısmından daha çoktur. Çünkü İslamiyet bir din-i medenidir. Binaenaleyh İslam heyet-i içtimâyesinin muamelatı o ahkâma istinad edeceği cihetle İslam hükûmetinin ahkâm-ı şer'iyye ile alakası tabii ve zaruridir. Ahkâm-ı şer'iyyenin icra ve tenfiz selâhiyeti hükûmetten başkasına kat'iyyen verilemez."⁴⁰

denilmişti.

Türkiye Cumhuriyeti'nde çağdaş ve laik bir düzen kurma yolunda atılan kararlı adımlardan biri de hukuk ve yargı alanındaki düzenlemelerdi. Devletin kurucuları, bağımsızlığın korunması, din ayırımı yapılmaksızın tüm vatandaşlara aynı hukuk kurallarının uygulanması, Osmanlı Devleti'nde yaşanan hukuk çokluğunun yarattığı sorunların yeniden yaşanmaması için yeni bir hukuk ve yargı düzeninin kurulması gerektiğini biliyordu. Ancak ülkede farklı düşünen

mesleki muhtariyetlerine dair kanunlar yapmak da bu gayenin icabatındandır. Hukuki Türkçülüğün üçüncü gayesi de bir asri aile vücuda getirmektir. Asri devletteki müsavat umdesi, erkekle kadının nikâhta, mirasta, mesleki ve siyasi haklarda müsavi olmasını da istilzam eder. O hâlde, yeni aile kanunu ile intihabat kanunu bu esasa istinaden yapılmalıdır. Hulâsa, bütün kanunlarımızda, hürriyete, müsavata ve adalete münafı ne kadar kaideler ve teokrasi ile klerikalizme ait ne kadar izler varsa hepsine nihayet vermek lazımdır." Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2019, s. 170-171.

³⁹ "Garplılaşmak Münâkaşaları", s. 141-143.

⁴⁰ "Ahmed Emin Bey'den Bir Sual", *Sebilürreşâd*, C. 23, sayı: 584, 17 Kanun-ı Sâni 1340 (17 Ocak 1924), s. 192.

kesimin ve onların Meclis'teki yansımasının da iyi gözlenmesi, harekete geçmek için mümkün olabilecek en uygun zamanın beklenmesi de gerekmektedir. Lozan Barış Konferansı'nda gayrimüslim azınlıklar ve yabancılarla ilgili olarak yaşanan gelişmelerin de etkisiyle hukuk ve yargı alanında izlenecek yol yavaş yavaş netleşmeye başladı.⁴¹ İşte bu süreçte hukuk ve yargı alanında izlenecek yolun belirginleşmeye başlaması üzerine henüz somut adımlar atılmadan dergide konuya ilişkin yazılara yer verilmeye başlandı.

24 Mayıs 1923 tarihli "Garplılaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri" başlıklı yazıda, *İkdam Gazetesi*'nden Ahmet Cevdet, Lozan Konferansı'ndaki gözlemlerini aktarmakta ve görüşmelerde, ülkeye yabancı hukukçuların getirilerek medeni kanun hazırlanması konusunda da konuşmalar yapıldığını belirterek, Anadolu halkını tanımayan bir yabancıya, ona uygun bir kanun yapmasının mümkün olamayacağını, aynı medeniyete sahip iki ülkede dahi farklı kanunlar uygulanırken, Avrupa kanunlarının fikrinin bize uymayacağını

⁴¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 25 Şubat 1924 günlü oturumunda 1340 yılı Bütçe Kanunu Layihası görüşülürken İzmir milletvekili Şükrü (Saraçoğlu), "... Adliyemiz, Arapça ve Farsça'dan başka bir kelime konuşmayan ve millî olmak ruhundan çok uzak olan kanunlardan biran evvel kurtularak, biran evvel millî ruhunu alsın ve memleketin beklediği adaleti versin... Maarifin ve adaletin ağaçları, meyvelerini vermek için daha uzun müddet bu memleket evlâdını bekletmesin... Milletimiz kendisini yalnız kendisi vasıtasıyla idare etmek istiyor, istiyor ki bütün kavânin ne Frengistan'dan gelsin, ne de Arabistan'dan gelsin, istiyor ki kendi ihtiyacı, kendi ruhiyatı kendi evlâtları tarafından kanun şeklinde tanzim edilsin ve kendi tarafından tatbik edilsin..." demiştir. Şükrü Bey'in sözlerine bazı vekiller tarafından "Arap kanunu yoktur", "Arap kanunu senin mensub olduğun dîn-i islâmdır, dinin kanunudur" şeklinde itiraz edilmiş; Şükrü Bey'in, "benim de hepiniz kadar hakk-ı kelâmım vardır" cevabına da "söyleyemezsiniz burası diyanet yeridir", "Bu sözün yeri o kürsü değildir", " söyleyemezsin haddin değildir"; "Yazıklar olsun seni gönderen millete. O, dîn-i mübin-i İslâmın kuvve-i kutsiyesidir" itirazları yükselmiştir. Bu tepkiler arasında sözlerine devam eden Şükrü Bey, kanunların, Türk milletinin adetlerine uygun olması gerekliliğini vurgulamıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 6, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, s. 329 vd. Mustafa Kemal (Atatürk), 1 Mart 1924 tarihli konuşmasında "Teşkilât ve ıslahat-ı adliyeye verdiğimiz ehemmiyeti nasıl ifade etsek azdır. Gerçi, bütçenin bugünkü halinde adliye için mühim menabi ayrılmıştır ve bu menabi mütemediyen artırılacaktır. Fakat bundan mühim olan nokta, adlî telâkkimizi, adlî kanunlarımızı, adlî teşkilâtımızı, bizi şimdiye kadar şuuri, gayri şuuri tesir altında bulunduran, asrın icabatına gayrimutabık revabıttan biran evvel kurtarmaktır. Millet, her mütemeddin memlekette olan terakkiyat-ı adliyenin memleketin ihtiyacatına tevafuk eden esasatını istiyor. Millet, serî ve katî adaleti temin eden medeni usulleri istiyor. Milletin arzu ve ihtiyacına tâbi olarak adliyemizde her gûna tesirattan cesaretle sililmekle serî terakkiyata atılmakta asla tereddüd olunmamak lâzımdır. Hukuk-ı medeniyede, hukuk-ı ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere merbutiyet; milletleri uyanmaktan meneden en ağır bir kâbustur. Türk Milleti, üzerinde kâbus bulunduramaz!" demek suretiyle hukuk ve yargı alanında yapılacak düzenlemelerin yönüne ve şekline işaret etmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 7, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, s. 5.

söylemekteydi. Huber'in İsviçre Medeni Kanunu'nu İsviçre'nin kendi adetlerini, ahlak ve terbiyesini, zihniyetini esas alarak on yıl inceleme yaptıktan sonra düzenlediğini, bu nedenle de İsviçre'nin en önemli kişileri arasında sayıldığını belirten Ahmet Cevdet, sözlerini "Bunlar, bu tafsilat, bizim için birer ibrettir." şeklinde tamamlamaktaydı.⁴²

"Garplılaşmak Münâkaşaları" başlıklı yazıda ise Ziya Gökalp'in, "...bütün kanunlarımızda, ...teokrasi ile klerikalizme ait ne kadar izler varsa hepsine nihayet vermek lazımdır." sözlerinden maksadın, dinden başka bir şey olmadığı, dinin hukuki hayattaki izi olarak bir tek *Mecelle*'nin kaldığı, şimdi bütün saldırının ona karşı olduğu ifade edilmekteydi.⁴³

"Her şeye bir asrî kelimesi takıyorlar. Asrî devlet, asrî aile, asrî hukuk... İşte Ziya Gökalp Bey bu defa asrîliğin mana-yı ledünnîsini izah ediyor! Erkek kadının mirasta müsavi olmasını da hukuki Türkçülüğün üçüncü gayesi olmak üzere gösteriyor. Bu açıktan açığa Türkçüleri nass-ı Kur'âniyeyi tatil etmeye davetten başka bir şey değildir." cümlelerine yer verilen makalede ayrıca Ahmet Ağaoğlu'nun hukuk ve yargıda reforma ilişkin görüşleri de eleştirilerek, dinin hukuk alanında kalmış olan son izi olan *Mecelle*'nin kaldırılmak istendiği; Batılılaşma yanlılarının *Mecelle*'yi anlamadıkları, asıl amaçlananın, dinin hayatta hiçbir izinin kalmaması olduğu iddia edilmişti.⁴⁴

Dergide 6 Aralık 1923'te yayımlanan "Teceddüd Ahkâm-ı Diniyyenin Nesh ve İptali Demek midir?" başlıklı yazıda, *Akşam Gazetesi* başyazarı Necmeddin Sadık tarafından, sarhoşluk hakkında şer'î ceza uygulanmasına ilişkin olarak yazılmış bir makalede, "*Cumhuriyet döneminde şer'î kanunların uygulanamayacağı*"nı belirttiği ve kendisine derginin önceki sayısında cevap verildiği;⁴⁵ bu defa da "Teceddüd

⁴² Ahmed Cevdet, "Garplılaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri", *Sebilürreşâd*, C. 21, Sayı: 530-531, 24 Mayıs 1339 (1923), s. 86.

⁴³ "Garplılaşmak Münâkaşaları", s. 141-143.

⁴⁴ "Garplılaşmak Münâkaşaları", s. 143.

⁴⁵ Derginin, makalede değinilen bir önceki sayısında "Cumhuriyet Devrinde Kavanin-i Şer'iyyenin Tatbik Olunamayacağı Davasını Güdenler" başlıklı 29 Kasım 1923 tarihli yazıda, Necmeddin Sadık'ın, Cumhuriyet ile şer'î hükümlerin bir arada olamayacağına dair aşağılayıcı bir yazı kaleme aldığı belirtilerek, "...Cumhuriyet demek, ahkâm-ı İslamiyeyi kaldırarak onun yerine Frenk kanunlarını ikame etmek, milletin hayat-ı içtimaiyesini değiştirerek Garp içtimaiyatını getirmek midir? Cumhuriyeti biz hiç de bu suretle anlamıyoruz. Bilakis milletin ahval-i ruhiye ve içtimaiyesinin, akâyid ve efkârının, arzu ve hissiyatının tamamıyla hakim olması suretinde telâkki ediyoruz." denilmiş (*Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 577, 29 Teşrin-i Sâni 1339 (29 Kasım1923) , s. 75.) ve bu ikinci yazıyla da hemen hemen aynı konular ifade edilmiştir. Bkz, s. 74-77.

Fikirlerinin Tatbiki Lazımdır” başlıklı bir diğer makalesinde “*teceddüd fikirlerinin uygulanması gerektiği*”ni ifade ettiği ve saltanatı, “ruhani ve cismani” saltanat şeklinde ayrıma tâbi tutarak; dinin ruhani saltanat, devletin de cismani saltanat mahiyetinde olduğunu ve devlet işlerinden dini tamamen ayırmak; diğer alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da Avrupa usullerini benimsemek gerektiği”ni iddia ettiği belirtildikten sonra, İslamiyetin sadece ibadete değil, yaşamın her alanına yönelik hükümler içerdiği, bunların birbirinden ayrı tutulamayacağı dile getirilmişti.⁴⁶

İslamın, insanlara en büyük rahmetini “hukuk ve şer’iyâtında” gösterdiği belirtilen ve

“bir noktai nazardan denilebilir ki İslam demek, ahkâm-ı şer’iyyesi demektir. Mekteb-i Muhammedînin beşeriyete neşrettiği bir ilm-i hukuk vardır ki bunun mahiyeti bütün manâsıyla ilmi ve fennî ta’lîlât ve tatbikat-ı akliyyedir. Burada içtihad-ı beşeri hiçbir tevakkufa tâbi olmadan nâ-mütenâhi yürüyebilir...” “... İslamda hükûmet denince Müslümanlar, şeriatın dünyevi hükümlerinin icra ve tatbik kudretini bî’n-niyâbe haiz olan bir kudret-i hâkime anlarlar.”

denilen⁴⁷ yazıda, ayrıca ancak *Mecelle*’nin yırtılarak mahkemelerden atıldığı, Büyük Millet Meclisi’nin, ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi vazifesini omuzlarından attığı, hükûmetin, devletin İslam diniyle ilgisi kalmadığını ilan ettiği zaman Necmeddin Sadık’ın bunları (hükûmetle dinin münasebetinin kesilerek tamamen laik olması gerektiği şeklindeki sözleri) söyleyebileceği; onun gibi düşününlerin sayıca çok az olduğu, dinin dünyevi hükümlerinin iptalini isteyenlerin, bunu bu millet adına değil, ancak yabancı bir millet adına söyleyebilecekleri ifade edilmişti.⁴⁸

Şer’iyye mahkemelerinin kaldırılacağına dair basında ya da kulislere yayılan haberler de *Sebîlürreşâd*’ı tedirgin etmeye başlamıştı.

Dergide 1 Ekim 1923’te yayımlanan “Mahkeme-i Şer’iyyeler Kalıyor mu?” başlıklı yazıda, muhtelif gazetelerde, hazırlanan yeni anayasa metninde, şer’iyye mahkemelerinin kaldırıldığına dair hüküm bulunduğu yazıldığı; *Akşam Gazetesi*’nde yayımlanan bir makalede de Halk Partisi’nin, ıslahat adına kararlar aldığı, bunlar arasında en çok teşekküre şâyân olanın da şer’iyye mahkemelerinin kaldırılması olduğunun yazıldığı; daha sonra ise Ankara’dan çekilen telgraflarda,

⁴⁶ “Teceddüd Ahkâm-ı Diniyyenin Nesh ve İptali Demek midir?”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 578, 6 Kanun-1 Evvel 1339 (6 Aralık 1923), s. 87.

⁴⁷ “Teceddüd...”, s. 87.

⁴⁸ “Teceddüd...”, s. 88-89.

bu mahkemelerin kaldırılmayacağını, sadece adının değiştirileceğinin, yetki alanının da gayrimüslimlerin ahvâl-i şahsiyye davalarını da kapsayacak şekilde genişletileceğinin bildirildiği ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in de bu bilgiyi doğruladığı belirtilmişti. Yazının devamında ise

“Demek ki mahkeme-i şer’iyyelerin rüyet etmekte oldukları işlerle meşgul olacak bir mahkeme bulunacak ama ismi mahkeme-i şer’iyye olmayacak! Acaba bu (şer’iyye) kelimesinin kabahati nedir ki Adliye Vekâleti bunun müessesat-ı adliyye miyânında kalmasını münasip görmüyor. Madem ki o işlerle iştigal edecek ayrı bir mahkeme bulunacak, o halde bunun adı eskisi gibi (mahkeme-i şer’iyye) kalsa ne olur? Mehâkim-i şer’iyyeyi Bâb-ı Meşîhattan alırken tevâhid-i kazayî ileri sürmüşlerdi. Halbuki o vakit maksadın mehâkim-i şer’iyyeyi büsbütün kaldırmak olduğunu, bir kere Meşîhat ile alâkasını kestikten sonra günün birinde ismini değiştirmek pek o kadar güç bir şey olmadığını daha o zaman söyleyenler vardı. Hatta merhum Mahmud Esad Efendi, bu hususta fikrini soranlara diyordu ki, mahkeme-i şer’iyyenin Meşîhata veya Adliyeye merbutiyeti o kadar haiz-i ehemmiyet değildir. Yalnız bu hususta nazar-ı dikkate alınacak cihet ‘hüsnüniyet’ meselesidir. Lâkin ben korkarım ki ileride mehâkim-i şer’iyyenin ilgası için bu bir hatve-i iptidaiye olmasın. Şimdiki Adliye Vekili Seyyid Bey, mehâkim-i şer’iyyenin Meşîhattan alâkasını kesmek hususunda çokça meşgul olduğu için ihtimal ki merhum Mahmud Esad Efendi’nin bu sözlerini de işitmiştir., Adliye Vekili,... mehâkim-i şer’iyye vezâifinin kalacağını, yalnız (şer’iyye) kelimesinin kaldırılacağını söylemek suretiyle hem efkârı tatmin hem de maksadı temin etmiş olsalar gerektir.”

denilmektedir.⁴⁹

11 Ekim 1923 tarihli “Ankara Haberleri” başlıklı yazıda da şer’iyye mahkemelerinin kaldırılması ihtimalinden duyulan endişe dile getirilmişti. Ankara’dan zaman zaman gelen “acayip” haberlerden birinin de şer’iyye mahkemelerinin kaldırılacağına ilişkin olduğu ve bazı kişilerin bu habere çok şaşırıldığı ifade edildikten sonra buna şaşırılmamak gerektiği, bu tarz fikirlerin Ziya Gökalp ve kafadarlarına ait olduğu; İttihat ve Terakki’nin bozulmasına neden olan Gökalp’in şimdi de Halk Partisi’nin “köküne kibrit suyu” dökmek istediği iddia edilmişti. Şer’iyye mahkemelerinin onun tarafından Meşîhatla ilgisinin kesildiği, sosyoloji uzmanı “geçindiği” ama üyesi olduğu toplumun sosyal ve ruhsal durumunu anlamadığı; Müslüman halk için yapılacak anayasada şer’iyye mahkemelerinin kaldırılmasının inanılmaz bir durum olduğu belirtilmiş ve millet egemenliğine dayalı bir düzen

⁴⁹ “Mahkeme-i Şer’iyyeler Kalıyor mu?”, *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 571-572, 25 Teşrin-i Evvel 1339 (25 Ekim 1923), s. 206-207.

kurup da milletin bütün ruhuyla bağlı olduğu şer'iyye mahkemelerini kaldırmanın nasıl mümkün olacağı sorularak, böylesine “akıl dışı ve çocukça” bir hükmün teklif dahi edilemeyeceği, Anadolu halkının dini kurumlarını ve ilkelerini kaldırmak için değil, korumak için savaştığı, şer'iyye mahkemelerinin kaldırılması, laiklik gibi düşüncelerin ona ve onun gibi düşünümlere ait olduğu, Meclisin bu tür fikirlere kendisini kaptırmayacağına ümit edildiği ifade edilmişti.⁵⁰

Ancak üç önemli Kanunun çıkartılmasından kısa bir süre sonra 8 Nisan 1924'te, şer'iyye mahkemeleri kaldırıldı⁵¹ ve bu haber, dergi tarafından 10 Nisan 1924'te okuyucularına yorumsuz bir şekilde iletildi.⁵²

Türkiye’de Laikliğin Temelini Oluşturan Üç Önemli Kanun

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk)’ün sözleriyle, “Türkiye Cumhuriyeti halkını bütünüyle çağdaş ve bütün anlam ve biçimleriyle uygar bir toplum haline ulaştırmak”⁵³ amacını taşıyan Atatürk devrimleriyle yıkılmış bir imparatorluğun parçalanmış topraklarındaki savaş yorgunu Anadolu halkı, çağına yakışır hatta bazı hususlarda çağının ilerisinde insanca yaşamasını mümkün kılan yeni bir düzene kavuştu.

Çağdaşlık esasına dayanan bu yeni düzenin temel unsurlarından bir tanesi ‘laiklik’ti ve bu çerçevede, 3 Mart 1924’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde üç önemli kanun kabul edildi: 429 sayılı Şer’iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun⁵⁴, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu⁵⁵ ve 431 sayılı Hilâfetin İlgasına ve Hânedân-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun⁵⁶. Yeni Türk Devleti’nin bu üç kanunu, “laiklik” ilkesinin ülkemizdeki yapı taşları oldu.

1924 yılı başlarında Atatürk, İsmet Paşa, Kazım Paşa ve Fevzi Paşa İzmir’de bir araya gelmişlerdi ve Hilâfetin, Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti’nin kaldırılması ve

⁵⁰ “Ankara Haberleri”, *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 567-568, 11 Teşrin-i Evvel 1339 (11 Ekim 1923), s. 175-176.

⁵¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 8, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, s. 431.

⁵² “Mehâkim-i Şer’iyyenin İlgası”, *Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 596, 10 Nisan 1340 (1924), s. 384.

⁵³ “... Efendiler ! yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâbların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün manâ ve eşkali ile medeni bir heyet-i içtimâiye haline irsâl etmektir. İnkılâblarımızın umde-i asliyesi budur...” Atatürk’ün 30 Ağustos 1925 Tarihli Kastamonu Nutku, <https://isteaturk.com/g/icerik/ Mustafa-Kemal-Ataturkun-Kastamonu-Nutku-30081925-/1609> (erişim tarihi: 28 Aralık 2020).

⁵⁴ *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, Ankara 1948, s. 320-321. (RG. T. 6/3/1924, S. 63)

⁵⁵ *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, Ankara, 1948, s. 322. (RG. T. 6/3/1924, S. 63)

⁵⁶ *Düstur*, 3. Tertip, C. 5, Ankara 1948, s. 323-324. (R.G.T. 6/3/1924, S. 63)

öğretimin birleştirilmesi konularında görüş birliğine varılmıştı.⁵⁷ Atatürk, 1 Mart 1924 tarihli Meclis konuşmasında da şu üç hususu önemle belirtmişti:

1- Cumhuriyetin şimdi ve gelecekte bütün saldırılardan kesin ve ebedi olarak korunması ve denenmiş ve ispatlanmış olan bütün esaslara bir an önce ve tamamen dayandırılması.

2- Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin bir an önce uygulanması.

3- İslam dininin yüzyıllardan beri yapılageldiği üzere bir siyaset aracı olarak kullanılmaktan kurtarılması.⁵⁸

Eski Siirt müftüsü yeni Siirt milletvekili Halil Hulki Efendi ve arkadaşları tarafından sunulan 429 sayılı Şer'iyye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun teklifinin gerekçesinde, din ve ordunun politikayla ilgilenmesinin sakıncalı sonuçlar doğurduğu, çağdaş toplumların ve yönetimlerin bunu temel bir ilke olarak kabul ettikleri, yeni bir hayat varlığı sağlamakla görevli olan Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasasında bu vekâletlerin bulunmasının uygun olmadığı ifade edildi.⁵⁹

⁵⁷ Gazetelerde hilafet makamının durumu ve Halife hakkında yapılan olumsuz yayından ve hükümet erkânının ve resmi heyetlerin İstanbul'a gittiklerinde kendisiyle temasta bulunmamalarından dolayı Halifenin üzüntü duyduğunun 22 Ocak 1924'te İsmet (İnönü) tarafından İzmir'de bulunan Mustafa Kemal (Atatürk)'e iletilmesi üzerine Mustafa Kemal (Atatürk), bunun Halifenin kendi tutumundan kaynaklandığı, Halifenin gerek içerde gerek dışarda ecdadı padişahlar gibi davrandığı, gerçekte Hilafet makamının varlığının dinen ve siyaseten hiçbir anlam ifade etmediği cevabını vermişti. Yazışma hakkında geniş bilgi için bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, Ankara 2015, s. 632-634.

⁵⁸ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, s. 635; *TBMM Zabıt ceridesi*, Cilt: 7, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, s. 3-6.

⁵⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt:7, Devre: 2, İçtima Senesi:2, s.21. Büyük Millet Meclisi'nin 25 Şubat 1924 günlü oturumunda, 1340 yılı Bütçe Kanunu Layihası görüşülürken İzmir vekili, Şükrü (Saraçoğlu)'nun, "... Şer'iyye Vekâleti'ne gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umuru dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnız siyasetle, dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıp kızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturtuyoruz... Kavillerimizde ve fiillerimizde ahenktar olalım, samimî olalım. Şer'iyye Vekâleti'nin mevki, bence çok muhteremdir, o kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu o Vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekâletten ayırmak, onu siyaset oyuncağı olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu Meclisin vazifesidir. Beyefendiler: Bu müesseseye çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dinî inkilâbatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz ki böyle bir müesseseye, Maliye Vekâleti'nin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber o da yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekâletinin yapmış olduğu her hangi bir hatadan naşı araya, araya bulup o mevkî isad ettiğimiz bir adam, o kabine ile beraber yuvarlansın?" şeklindeki konuşması üzerine diğer vekillerin verdiği, "Mukaddes ise imtiyaz verelim. Dokunmasınlar." (Erzurum vekili Ziyaeddin Efendi); "İslâmiyette ruhbanîyet yoktur Şükrü Bey. Din-i İslâm payidardır. O Vekâlet Hükûmetle batır, Hükûmetle kalkar, yalnız din-î Mübin-î İslâm payidardır. İslâmiyet kıyamete kadar bâkîdir. Hükûmetin dini, dîn-i

430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekçesinde, devletin eğitim ve kültür politikasında, milletin duygu ve düşünce birliğini sağlamak açısından öğretim birliğinin en doğru, en bilimsel, en çağdaş ilke olduğu; Osmanlı Devleti'ndeki ikili eğitimin birçok zararlı sonucunun bulunduğu; iki ayrı eğitimin, iki çeşit insan yetiştireceği, bunun ise duygu ve düşünce birliği ile dayanışma amaçlarını yok ettiği belirtildi.⁶⁰ Bu kanun teklifi, Saruhan mebusu Hüseyin Vasıf (Çınar) ve 57 arkadaşı tarafından verildi ve daha sonra Maarif Vekili olan Hüseyin Vasıf Bey, bu kanunun uygulayıcısı oldu.

Diğer iki kanundan farklı olarak görüşmeleri tartışmalı geçen⁶¹ ve teklif

İslâmdır. Onu üç şahsın, beş şahsın kanaati yıkamaz.” (Isparta vekili Hafız İbrahim Efendi); “Onu üç beş kişi yıkamaz. Ona tecavüz edenler yıkılır.” (Isparta vekili Hüseyin Hüsnü Efendi) şeklinde cevaplar verilmişti. Saraçoğlu, konuşmasında Evkâf Nezareti'ne ilişkin olarak da “Daha acı bir dert, evkâf derdidir. Bu memleketin en büyük dertlerinden birisi, evkâf derdidir. Şurada babaların, burada dervişlerin me'keli olan, daha ileride mütegalibenin, biraz daha uzakta Hükûmet memurlarının me'keli olan evkâf idaresi, evkâf teşkilâtı biran evvel tanzim ve ıslah edilmeyecek olursa Türkiye'nin en büyük servetlerinden birisini teşkil eden Evkâf, bütün mevcudiyetiyle âleme me'kel olarak devam edip gidecektir.” sözleriyle evkâf sorununa işaret etmişti. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 6, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, 25.2.1340, s. 334.

⁶⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 7, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, s. 25.

⁶¹ Bazı üyeler farklı gerekçelerle aleyhte tavır gösterdi. Gümüşhane vekili Zeki Bey, kendisinin hem ılımlı liberal hem de aşırı bir İslam birliği taraftarı olduğunu; ülkenin iç ve dış politikası adına halifeliğin kaldırılmasını kabul edip bu müthiş kuvveti düşmanların ve diğer hükûmetlerin kucağına atmamak gerektiğini söyledi. Kanun'un 1. maddesi görüşülürken yaptığı konuşmada, “Arkadaşlar hepimiz biliyoruz ki İstiklâl Mücadelâtı ilân edildiği zaman halkımızın halife makamına olan merbutiyetini nazarı itibara alarak hepimiz “halifeyi kurtaracağız, şöyle yapacağız, böyle yapacağız” diye telkinatta bulduk. Hattâ birçok meşarih ve ulemayı Büyük Millet Meclisi'ne getirdik. Bu, sırf halkın hissiyatına hürmet içindi. Sonra arkadaşlar, ben bu İstiklâl Muharebatı'nda kâmilen buldum. Askerlere, bütün arkadaşlarla beraber bu suretle telkinatta bulduk. “Makam-ı hilâfeti, bütün vatanla beraber kurtaracağız” dedik... Hamdolsun kurtardık. Böyle olmakla beraber bugün halk makam-ı hilâfet olmazsa Cuma namazı kılınamaz itikadındadır.” diyen Kastamonu vekili Halit Bey, İslam dünyasının Türkiye'ye yakınlığının sadece din kardeşliğinden kaynaklanmadığını, halifelik makamının Türkiye'de olmasının da bunda rolü bulunduğunu belirterek ve bu makamın hiçbir etkisi yoksa neden daha evvel halka TBMM'nin halifelik makamının dayanağı ve Müslümanlar arasında bir yüksek makam olduğunun ilan edildiğini sorarak maddedeki “*makam-ı hilâfet mülgadır.*” cümlesini, şeriat açısından değil, siyasi açıdan doğru bulmadığını ifade etti ve bunun yerine “*Meclisin manevi şahsiyetindedir*” denilmesini teklif etti. Her iki vekil de hilâfetin kaldırılmasının iç ve dış politika açısından sakıncalı olduğu görüşündeydiler, Manisa vekili Vasıf (Çınar) Bey ise Yunan ordusunu hilâfet ordusu olarak gönderenin bizzat halife olduğunu; İslam birliğinin iddia edildiği gibi güvenilir olmadığını, Irak, Çanakkale, Filistin cephelerinde Türkleri boğazlayanların Müslümanlar ve Britanya Krallığı'nın en büyük dayanak noktasının İslam ülkeleri olduğunu ifade ederek hilâfetin kaldırılmasının iç ve dış politika açısından bir olumsuz etki yaratmayacağını belirtti.

Adalet Bakanı Seyit Bey, yaptığı uzun konuşmada, İslam tarihinde büyük bir inkılâp yaptıklarını,

verenler arasında Urfa milletvekili Şeyh Saffet Efendi'nin de bulunduğu 431 sayılı Kanun teklifinde, hilâfet makamının Türkiye'yi iç ve dış siyasette iki başlı olmaktan kurtaramadığı, hanedanın, halifelik görünümü altında Türkiye'nin varlığını etkileyecek bir tehlike olacağı tecrübelerle kesin olarak belli olduğu ifade edildi.⁶² Kanun'la halife görevden alındı ve yine içinde bulunulan ortamın hassasiyeti dikkate alınarak 'halifeliğin hükûmet ve cumhuriyet kavramlarının içinde var olduğu' gerekçesiyle hilâfet makamı kaldırıldı.

3 Mart Devrim Kanunları Sonrasındaki Tepkiler

Dergi, genel çizgisini devlet politikasına uygun yayıncılık yapmak şeklinde belirlemiş olmakla birlikte bu dönemde gerçekleştirilmeye başlanan laik devlet anlayışını, bu çerçevede yapılan düzenlemeleri, şer'iyeye mahkemelerinin kaldırılması, medreselerin kapatılması, hukuk sistemindeki ve yargıdaki değişiklikler gibi uygulamaları eleştirdi.

1924 Anayasası'nın 2. maddesindeki "Türkiye Devleti'nin dini din-i İslamdır" hükmü ve 26. maddesindeki "ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi" ibaresi, bu dönemde laiklik karşıtlarının dayandıkları en önemli deliller olarak ileri sürüldü. Örneğin 31 Temmuz 1924 tarihli "Laiklik-Lâ-dinilik: Hükûmete Laiklik İsnad Olunması Doğru mudur?" başlıklı yazıda, Anayasa'nın bu maddeleri üzerinden, devleti laik olarak tanımlayan bazı fikirler eleştirilmişti. Bir gazetede yayımlanmış

kafalarda soru işareti ve kalplerde endişe ve tereddüt bulunduğunu, bu nedenle hilâfet kurumunun dini ve siyasi yanının açıklığa kavuşturulması gerektiğini ifade etti. Halifelik meselesinin dünyevi ve siyasi bir mesele olduğunu, inançla ilgisinin bulunmadığını, gerçek halifeliğin dört halife döneminde olduğunu, sonrasında görülen şekli halifeliğin ise ezici sultanlıktan başka bir şey olmadığını ayrıntılı bir biçimde anlattı. Halit Bey'in, sorunun siyasi yönüne ilişkin endişelerine cevap olarak da halifeliğin kaldırılmasının, diğer İslam ülkelerinde hiçbir etkisi olmayacağını, İslam âlimlerinin, halife olma şartlarını ve usulünü Türklerden daha iyi bildiklerini, İslam dünyasının Türkiye'ye gerçek bir yardımının bulunmadığını, Irak'ı, Suriye'yi, İstanbul'u işgal eden orduların Müslüman askerlerden oluştuğunu, Müslümanların birbirine yardım etmesi gerektiğini ama bunun nedeninin halifelik değil din kardeşliği olduğunu, İslamın, bir takım kişilere halife diye taparcasına kutsallık vermeyi kabul etmeyeceğini söyledi.

Başvekil İsmet (İnönü) de halifelik makamının kaldırılmasıyla İslamiyet hükümlerinin korunmasında ve yerine getirilmesinde hiçbir eksiklik olmayacağını, bu konuda bütün konuşmacıların hemfikir olduklarını, zaten dört yıldır bu makamın herhangi bir etkisi olmadan İslamiyetin hükümlerini icra ettiğini, Kurtuluş Savaşı'nın, 'hilafeti kurtaracağız' telkiniyle yapıldığı şeklindeki bir ifadenin şehitlere saygısızlık olduğunu, bu Savaşın bağımsızlık ülküsüyle yapıldığını ve halifenin bu süreçte desteğinin değil, olumsuz etkilerinin görüldüğünü belirtti. Tartışmalar sonucunda 431 Sayılı Kanun oybirliğiyle kabul edildi. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 7, Devre: 2, İçtima Senesi: 2, s. 31-65.

⁶² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 7, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, s. 27-28.

olan Sadreddin Celâl imzalı makalenin eleştirildiği yazıda, Sadreddin Celâl'in daha önce Muallim Mektepleri Mezunları Kongresi'nde, Cemiyetin teklif olunan Nizamnamesi'nde bulunan "*Cemiyetin maksadı, terbiye ve tedrisatta nesl-i âtinin asrî irfan, millî mefkûre ile donanmış dindar, vatanperver...olarak yetiştirmelerine çalışmaktır.*" maddesinden "dindar ve vatanperver" kelimelerinin çıkartılarak yerine "cumhuriyetçi" kelimesinin getirilmesini önerdiği, fakat bu önerisinin diğer katılımcılar tarafından reddedildiği; dindar ve vatansever sözlerinin çıkarılmayıp onların yanı sıra cumhuriyetçi kelimesinin de eklendiği; ama Sadreddin Celâl'in bu defa da basın yoluyla bu konudaki düşüncelerini yinelediği belirtilmişti. Sadreddin Celâl'in, makalede, okullarda din derslerinin kaldırılmasının laik Cumhuriyetin gereklerinden olduğunu; Anayasa'daki 2. madde hükmünün aslında muhafazakâr kesime verilmiş bir ödün olarak istenmeyerek konulduğunu ifade ettiğinin belirtildiği yazıda, durumun gerçekten böyle olup olmadığının bilinmediği, fakat herhangi bir dinle ilgisi bulunmayan devletlere laik denildiği; Anayasa'nın böyle bir düzenleme getirmediği, "laik cumhuriyet"e vurgu yapan, aralarında mebus ve vekillerin de bulunduğu başkaca kimselerin de bulunduğu, Anayasa'ya herkesin uymak zorunda olduğu vurgulanmıştır. Sadreddin Celâl gibi bir eğitimcinin Anayasa'nın ilgili hükmünün istenmeyerek konulduğu yönündeki açıklamasının, halka, eğitim gören çocuklara telkinde bulunmak olduğunun belirtildiği yazıda, bunun "*ne kadar acâib ve âmiyâne bir telâkkî!*" olduğu ileri sürülmüştü. Bu yanlış düşüncenin yayılmasının, halkın düşüncelerini bulandırmaktan başka bir işe yaramadığı; laikliğin cumhuriyetin bir gereği olmadığı, Hristiyan bir hükûmetin laik olabileceği, bir İslam hükûmetinin ise herhangi şekilde olursa olsun laik olmasının mümkün olmadığı; İslam hükûmetinin dinle ilgisinin kesilmesinin, İslam hükümlerinin âtil kalması anlamına geldiği; Müslümanların Müslüman oldukça,- önlemeye güçleri yetmeyen bir haber veya istilaya maruz kalmadıkları sürece- İslam hükümlerinin âtil kalmasına razı olmayacakları; Hristiyan hükûmetlerinin işgal ve istilası altında bulunan Hristiyan kanunlarının uygulandığı Müslüman ülkelerin Müslüman halkının, bu durumu doğallaştırmadığı ve önleyemediği için de kendini günahkâr addettiği iddia edilmişti.⁶³

Yazıda ayrıca

"Büyük Millet Meclisi, Müslümanlardan mürekkep olduğu ve dinlerine, istiklâllerine sahip Müslümanlar tarafından intihab olunduğu için "ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizini"

⁶³ "Laiklik-Lâ-dinilik: Hükûmete Laiklik İsnad Olunması Doğru mudur?", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 610, 31 Temmuz 1340 (1924), s. 185-186.

deruhde etti ve hükûmetimizin de bir İslam hükûmeti olduğunu Kanun-ı Esasî'nin başına yazdı. Zaten başka türlü yapamazdı. Eğer bütün Büyük Millet Meclisi, ahkâm-ı şer'iyyenin tenfîzini üzerine almasaydı ve hükûmetin de Müslümanlıkla alâkası olmadığını ilan edeydi o vakit Müslümanlar kendilerinin hükûmetsiz kaldığını, ahkâm-ı İslamiyenin amelden sâkıt olduğunu görecekler ve son derece yeis ve fütura düşeceklerdi." "Birçok kimseler hakikatten tegafül ederek mütemadiyen laiklikten bahsediyorlar. Bunlar bu sözleriyle hem hakâ'ik-i kanuniyeyi tahrif ediyorlar, hem de Müslümanlığı her şeyin fevkinde tutan milletin en samimi hissiyatıyla oynamış oluyorlar. Sonra bu sözler hakâ'ik-i ahvâlden bihaber bazı kimseleri de yanlış yollara sürüklemiş oluyor; bu biçareler bu sözlere aldanarak dine karşı, müessesat-ı diniyyeye karşı bir vaziyet alıyorlar."⁶⁴

cümleleriyle de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin izlemesi gereken yol açısından gizli bir temenni ya da talep dile getirilmişti.

Oysa Atatürk, *Nutuk*'ta TBMM'nin görevleri arasında sayılan "ahkâm-ı şer'iyye" ibaresinin ve 1921 Anayasası'na 29 Ekim 1923'te eklenen ve 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde de yer verilen "Türkiye devletinin dini, din-i İslamdır" cümlesinin kamuoyu ve özellikle aydınlar açısından bir ukde olarak kaldığını; her iki düzenlemenin de Devletin çağdaş yapısıyla bağdaşmayan tâbirler; devrim ve Cumhuriyetin o dönem için bir sakınca görmediği tavizler olarak nitelendirmiş; en kısa sürede kaldırılması gerekliliğine işaret etmiş; Anayasa yapılırken "laik hükûmet" tabirinden dinsizlik anlamı çıkartmaya meyilli bulunan ve bir bahane arayanlara fırsat vermemek amacıyla, 2. maddeye bu cümlenin eklenmesine göz yumulduğunu ifade etmişti.⁶⁵

Makalede, Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılmasının, hükûmetin laik olduğunun bir göstergesi olduğunu düşünenlerin bulunduğu işaret edilerek, buna katılmanın mümkün olmadığı da yine Anayasa'nın ilgili hükümleri gerekçe gösterilerek ileri sürülmüş ve evkâf ve şer'iyye işlerinin artık başvekâlete bağlı birer müdüriyet eliyle yapıldığı, bu işlerin hükûmetle ilgisinin kesilmediği belirtilmişti.⁶⁶

Laiklik konusundaki "Devletimiz (Laik-Lâ-dini) midir?" başlıklı bir diğer yazıda ise Ziya Gökalp'in *Cumhuriyet Gazetesi*'nde yayımlanmış olan bir makalesinde bulunan, Meclis'in, Devletin laik bir cumhuriyet olduğunu ilan ettiğine, bu karara ulema ve meşâyih'ten olan mebusların da katıldığına ilişkin ifadesine yer verilmiş ve Devletin laik olduğu hakkındaki ilandan haberdar olunmadığı belir-

⁶⁴ "Laiklik-Lâ-dinilik", s. 186-187.

⁶⁵ *Nutuk*, s. 546-548.

⁶⁶ "Laiklik-Lâ-dinilik", s. 187.

tilmişti. Yazıda yine Anayasa'nın ilgili maddelerine ve şer'iyeye ve evkâf işlerinin başvekile bağlanmış olmasına vurgu yapılmış ve Hükûmet'in Meclis'e ve millete karşı sorumluluğuna dikkat çekilerek, bu durumda Devletin nasıl laik olabildiği sorulmuştu.⁶⁷

Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılmasında ve bu işlerin yürütme içerisinde başbakana bağlı olarak birer müdürlük şeklinde yürütülecek olmasında sakınca görmeyen dergi, örneğin 7 Ağustos 1924 tarihli "Evkâfın Dans Salonları Yaptırması!" başlıklı "sitem dolu" yazıda, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Ankara'da yaptırılmakta olan "*asrî otelde asrî dans salonları*" da yaptırılacağını gazetelerde hayretle okudukları; Evkâf, medrese ve cami yerine dans salonları yaptırırsa Allahın akılları başlardan aldığı konusunda şüphe kalmayacağı; bu durumda Evkâf nazarında her şeyin boş olduğu, vakıf şartının önemsiz, tasarruf hakkının anlamsız olduğu belirtilmiş ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, hiç değilse bir beyanname yayımlayarak önce bu olguyu ilan etmesi, ancak ondan sonra dans salonları ve çeşitli diğer salonlar yaptırması yönünde görüş bildirilmişti.⁶⁸

Bu ve benzeri yazıların kaleme alınmış olması, bir anlamda *Sebîlürreşâd* yazarlarının başlangıçta çıkarılan bu kanunların uygulamadaki yansımaları tam olarak öngörememiş olduklarını göstermektedir. Nitekim aşağıda ifade edildiği üzere bu öngöremeyiş ya da daha doğru bir ifadeyle hükûmete bu tür icraatları konduramayış, özellikle Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanma aşamasında sıklıkla dile getirildi.

Daha Kanun çıkartılmadan önce 15 Kasım 1923 tarihli *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan "Lâ-dini mi, Dini mi?" başlıklı yazıda, *İleri Gazetesi*'nin, medreselere hücum ettiği ve evkâf ve medreselerin Maarif tarafından ele geçirilmesini istediği belirtilmekte ve

"Kimin malını zapt ediyorsun efendi! Kendini kızıl Bolşevik diyarında mı zannediyordun? Mahiyet-i diniyyesini muhafaza eden, Müslümanlıktan in'izâl etmeyen bir devlete böyle şeyler tavsiye edilir mi? Zapt edecek, yıkacak artık bir şey kalmadı da şimdi sıra evkâfa, medreselere mi geldi? Bir Müslüman devleti, evkâfi, medreseleri zapt etmek, yıkmak değil onları ihya ve imar eylemekle mükellefdir..."

denilmekteydi.⁶⁹

Eğitim alanındaki eleştiriler, Kanun'un kendisine değil, daha çok uygulanma sürecine yönelik oldu. Özellikle dönemin Maarif vekili Vasıf Bey, alınan kararlar

⁶⁷ "Devletimiz (Laik-Lâ-dini) midir?", *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 617, 18 Eylül 1340 (1924), s. 301.

⁶⁸ "Evkâfın Dans Salonları Yaptırması!", *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 611, 7 Ağustos 1340 (1924), s. 203.

⁶⁹ "Lâ-dini mi, Dini mi?", s.45.

ve uygulamalar nedeniyle yoğun tepki aldı ve tepkiler daha sonra da devam etti. Özellikle kapatılan medreselerden okullara yapılan aktarmalar, müderrislerinin istihdam sorunları, mezuniyet sonrası atanma güçlükleri, ekonomik sıkıntılar, İlahiyat Fakültesi öğrencilerine Evkâf bütçesinden verilen tahsisatın serbest bırakılması gibi nedenlerle iktidar, Maarif Vekâleti üzerinden sıklıkla eleştirildi.

Kanunun uygulanması aşamasında, Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan bir genelgeyle, “devletin bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu, hey’et-i tâlimiyesi, programları mevcut ve muayyen olmayan” ilmiye medreseleri kapatılarak öğrencilerinin, o bölgenin iptidai okullarına veya lise ve idadilerin iptidai sınıflarına nakledilmesine, müderrislerinin de istedikleri takdirde okullarınca din ilimleri öğretmenliklerine tayin edilmesine, Dârülhilâfe medreselerinin ihzari kısımlarının kaldırılmasına, öğrencilerin mahalli iptidai veya lise ve idadilerin iptidai kısımlarına alınmasına, öğretmenlerinden kanuni şartları taşıyanlarının iptidai okullarda görevlendirilmesine, iptidai hariç ve dahil kısımlarının ise imam ve hatip okullarına dönüştürülmesine karar verildi.⁷⁰

Medrese-i Süleymaniye⁷¹ yerine de 1924'te 493 sayılı İstanbul Dârülfünûnu'nun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun⁷² ile İlahiyat Fakültesi kuruldu.⁷³ Dârülfünûn

⁷⁰ Zeki Salih Zengin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, *Dini Araştırmalar*, C. 5, Sayı: 13, Mayıs-Ağustos 2002, s. 85; Ayşe Yanardağ, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 49, Bahar 2012, s. 245. Sayıları başlangıçta 29 olan ve 1926'dan itibaren azalmaya başlayan İmam ve Hatip Okulları, kendilerinden beklenen amacı gerçekleştiremedikleri, devlet bütçesine yük oldukları ve öğrenci sayılarındaki azlık gerekçeleriyle 1930'da tamamen kapatıldı. Bkz. Zengin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, s. 95. Kapatılmanın asıl nedeninin, sorumlu makamların ilgisizliği ve mezunlarının gerek eğitim süreci, gerek sonrasında meslek sahibi olmaya dair beklentilerinin kalmaması olduğu yönündeki düşünce için bkz. Halis Ayhan, “İmam-Hatip Lisesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 191. İmam ve hatip okullarının öğrencisiz kalmasını, bu okulların İlahiyat Fakültesi'ne öğrenci yetiştirecek seviyede düzenlenmemiş olmasına bağlayan ve lise seviyesinde düzenlense idiler sonucun böyle olmayacağını savunan görüş için bkz. Zengin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, s. 105. Bu okulların öğrenci yokluğu nedeniyle 1931-32 öğretim yılında kapatıldığı hususunda bkz. Yanardağ, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü”, s. 259.

⁷¹ 1900'de açılan Dârülfünûn-ı Şahâne'nin üç şubesi bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ydi. 1912'de Dârülfünûnun yeniden düzenlenmesi sürecinde adı Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi oldu. 1914'te medreseler yeniden düzenlenerek programlarına yeni dersler eklenince şube ilga edilerek öğrencileri Dârülhilâfetü'l-Âliye Medresesi'nin Kısım-ı Âli'sine nakledildi. 1915'te kurulan Medresetü'l-Mütehassısın'ın adı daha sonra Medrese-i Süleymaniye oldu. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010, s. 279-280.

⁷² *Düstur*, 3. Tertip, C.5, Ankara 1931, s. 1047-1048.

⁷³ Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 2, s. 280.

Emini İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey'in, 7 Mayıs 1924'teki açış konuşmasında, bilimsel temeller ve bilimsel anlayışa göre oluşturulduğunu ifade ettiği⁷⁴ İlahiyat Fakültesi, üniversite reformu esnasında kapatıldığı 1933 yılına kadarki süre zarfında en az mezun veren fakülte oldu.⁷⁵

Dergideki 15 Mayıs 1924 tarihli yazısında, eğitime başlamak üzere olan İlahiyat Fakültesi'nin mevcut ders programı değişmedikçe dinî ve dünyevî eğitime bir faydasının dokunmayacağını, sadece malî bir külfet olarak kalacağını⁷⁶ dile getiren Yahya Afif'in, 29 Mayıs 1924'te yayımlanan "Vebali Müderris Beylerin Boynuna" başlıklı yazısında da İlahiyat Fakültesi'nin durumunun, türü belirsiz olan deve kuşuna benzediği; deve kuşuna 'uçunuz' denildiği zaman, 'ben deveyim'; 'öyleyse yük çekiniz' denildiği zaman da 'ben kuşum' cevabını verdiği hikayesinden yola çıkılarak, "Vaziyet-i ilmiyesi gayrimuayyen İlahiyat Fakültesi'nin de tıpkı deve kuşu gibi, 'fen mütehasısları yetiştir' denildiğinde 'ben ilahiyat fakültesiyim', 'öyle ise ulûm-u diniye mütehasısları yetiştir' teklifine mukabeleten 'ben fen fakültesiyim' diyeceği şüphesizdir." denilmiş ve yazar, bu belirsiz durumu devam ettikçe din ilimleri alanında bir buhran ve fetret dönemi geçirileceği kanaatinde olduğunu ve böyle bir dönemin dini, ilmi, uhrevi, dünyevi ve içtimai çok büyük vebali olacağını iddia etmişti. Fakülteyi dine ya da dünyaya yaramayacak bu duruma sokanların da yüce müderrisler olduğunu ve vebalin de onlara ait olduğunu belirten yazar, makalenin sonunda da Dârülfünûn Emini İsmail Hakkı Bey'in *Akşam Gazetesi*'nde yayımlanan bir makalesinde bulunan "hayattan, tarihten tard ettiğimiz softalığı Dârülfünûn'a sokmak zilletini kabul edemeyiz." şeklindeki ifadesine ilişkin olarak, işin içine kin, hiddet ve taassubun girdiğinin anlaşıldığını ve bu sözlerin yalnızca onun düşüncesi olduğunu, diğer müderrislerin bu sözlere katılacaklarına ihtimal vermediğini ifade etmişti.⁷⁷

Dergide 29 Mayıs 1924'te yayımlanan bir diğer yazıda, Mart ayında yapılan düzenlemeler arasında en çok tevhid-i tedrisat meselesi üzerinde durulduğu; bu

⁷⁴ Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 2, s. 281.

⁷⁵ Bu süre zarfında İstanbul Dârülfünûnunun toplam mezun sayısı 3554, İlahiyat Fakültesi mezun sayısı 56'dır. Çizelgeler için bkz. Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 2, s. 37-38. İlahiyat Fakültesi kapatılınca yerine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslam İncelemeleri Enstitüsü kuruldu ve Fakültenin 1 kişi dışında tüm öğretim elemanları bu Enstitünün kadrosuna alındı. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 3, s. 325 ve s. 427 (dn. 184).

⁷⁶ Yahya Afif, "İlahiyat Fakültesinin Vaziyet-i İlmiyesi", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 600, 15 Mayıs 1340 (1924), s. 17-19.

⁷⁷ Yahya Afif, "Vebali Müderris Beylerin Boynuna", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 55-58.

konuda çok parlak ve gösterişli konuşmalar yapılarak, bu inkılâpla amaçlananın, sadece medreselerin kapatılması olmadığı, ilk ve orta öğretimin herkes için aynı şekilde olmasının hedeflendiği söylenmekle birlikte uygulamanın farklı geliştiği ifade edildi. Yazıda, askeri okullar ve İlahiyat Fakültesi gibi okullara girecek öğrencilerin bazı özelliklerinin bulunması gerektiği; İlahiyat Fakültesi'ne girecek öğrencinin yeterli ölçüde Arapça bilmesinin gerekli olduğu, ama Arapçanın liselerde okutulmadığı, devrim yapanların bunları düşünmediği de belirtilmiştir. “Tevhid-i Tedrisat” tamlamasının güzel, cazip, “inkılâb”ın ise büyümlü bir ateş gibi bütün ruhları sardığının ifade edildiği makalede, eleştirmemenin veya eleştiriye izin vermemenin -anlaşılan- inkılâbın şanından olduğu; tevhid-i tedrisat konusunda kimsenin, bazı istisnalar yapılmasının zorunlu olduğunu söyleyemediği, inkılâbın ateşli taraftarlarının ise “zorunluluk” tanımadıkları ileri sürülerek, medreselerin Kanun'daki açık ifadeye rağmen tamamen kaldırıldığı, öğrencilerin başka okullara yerleştirilmesine dahi gerek görülmediği; Kanun'la amaçlananın, medreseleri kapatmak olduğunu söyleyenlerin aldanmadığının ortaya çıktığı ifade edilmiş ve “*coşkuyla yapılan devrimlerin, kanunların hoşumuza giden, işimize gelen şekilde mi uygulanacağını anlamak istiyoruz.*” denilmişti.⁷⁸

Aynı günkü bir başka yazıda da aynı konu işlenmiş; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda buna dair bir hüküm bulunmamasına rağmen yeni Maarif Vekili'nin Kanuna aykırı bir şekilde yüzlerce ilim kurumunu kapattığı; askeri okullar için ise aynı şeyin yapılmadığı, askeri okul ve eğitim ülke için hayati önem taşıyorsa dinî eğitimin de aynı şekilde önem taşıdığı, medreselerin kapatıldığı, öğretmen ve öğrencilerin ortada bırakıldığı, Maarif Vekâleti'ne devredilmiş olan Medresetü'l-vâizin'in Evkâf bütçesindeki parasının da Maarif'e devredildiği belirtilerek bu paraya ne olduğu ve Medresetü'l-vâizin'in neden lağvedildiği, bunun için Meclis'ten yetki alınıp alınmadığı; gerçek vâizlere ihtiyaç yoksa Kanun'da neden vâiz tayinlerinin Diyanet İşleri Reisliği tarafından yapılacağı konusunun düzenlendiği sorulmuştu. Yazıda, ülkede birçok icraatın kanunlar ve ülke ihtiyaçları dikkate alınmaksızın şahsi prensipler gözetilerek gerçekleştirildiği ileri sürülmüştü.⁷⁹

12 Haziran 1924'te yayımlanan, dönemin Antalya milletvekili Hoca Rasih Efendi ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanma şekline, İlahiyat Fakültesi'ne, kaldırılan medreselerin açıkta kalan öğrencilerinin durumuna ilişkin yapılan

⁷⁸ “Tevhid-i Tedrisatın Tarz-ı Tatbiki”, *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 59.

⁷⁹ “Tevhid-i Tedrisat Demek İlga-yı Tedrisat Demek midir?”, *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 58-59.

söyleşide de milletvekilinin, Kanun'un milletin ihtiyaçları doğrultusunda uygulanmadığına dair birçok şikayet bulunduğu; Dârülhilâfe medreselerinin şubelerinin kaldırılmasının İlahiyat Fakültesi'ni öğrencisiz bırakmak anlamına geldiği, Fakülte'nin birkaç yıl içinde boş kalmaması için ilahiyat liselerinin gerekli olduğu; Fakülte'nin mevcut ders programının, ihtiyacı karşılayacak din âlimlerini yetiştiremeye elverişli olmadığı, medrese binaları üzerinde Maarif Vekaleti'nin yetkisinin bulunmadığı yönündeki görüşleri aktarılmıştı.⁸⁰

“Laiklik-Lâ-dinilik” başlıklı makalede de eğitim alanındaki uygulamaların, Devletin laik olduğu yönündeki yanlış algıdan kaynaklandığı ifade edilerek,

“İşte birçok yolsuz ve muzır hareketin saiki hep bu yanlış telâkkiler olmuştur. Maarif Vekâleti, bu yanlış ve çapraşık telâkki yüzünden medreseleri ilgaya dârülhuffazları kapatmaya kalkışmıştır. Evet, (laik-lâ-dini) bir hükûmet ne dini ne de müessesat-ı diniyyeyi himâye etmez ve böyle şeylerle alâkası olmaz. Fakat Kanun-ı Esasisinde dini, din-i İslam olan ve ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizini millete karşı taahhüd eden bir hükûmetin maarif vekili nasıl laik bir takım icraatte bulunabilir? Herhangi bir vekil, herhangi bir fikirde bulunabilir. Fakat icraatında kanundan, bilhassa kanun-ı esasisinden zerre kadar inhiraf edemez. Aksi takdirde devlet mefhumu çocuk oyuncağı mesâbesine iner”

denilmekteydi.⁸¹

9 Ekim 1924 tarihli “Medreseler Satılabilir mi?” başlıklı, derginin, bu dönemdeki uygulamaları, Meclisten ya da hükûmetten bağımsız, salt Maarif Vekilini hedef alarak eleştiren tavrının bir örneğini teşkil eden yazıda, Maarif Vekâleti'nin mevcut medreselerden elverişli olanları ilkokul yapmaya, diğerlerinin binalarını da satarak yeni okullar yaptırmaya karar verildiğine ilişkin Maarif müdürlüklerine gönderdiği Tamim, Vekâletin “*garip bir teşebbüs*”ü ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan bağımsız “*keyfi*” bir hareket olarak nitelendirilmiş; keyfilik döneminin bittiği, kanun devrinin başladığı zannedilirken hayal kırıklığına uğranıldığı ifade edilmişti.⁸²

⁸⁰ “Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkât”, *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 604, 12 Haziran 1340 (1924), s. 89-90.

⁸¹ “Laiklik-Lâ-dinilik...”, s. 187.

⁸² Yazıda, yine kendi arzularına göre hareket eden vekilin, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı şekilde medreseleri ilga ettiği, dârülhilâfe medreselerine ilişkin yanlış icraatlarda bulunduğu, imam-hatip okullarının ilkokul düzeyine geldiği, öğrencilerin iâşesi için Evkaf bütçesinde bulunan paranın Maarif Vekâleti'ne devredildiği halde vekâletin, öğrencilerin iâşesini kestiği, şimdi de medrese binalarını satıp parasını istediği yere harcama hevesine düştüğü, vakıf binalar üzerinde Maarif Vekâleti'nin kanunen hiçbir yetkisinin bulunmadığı ileri sürülmüştü. “Medreseler Satılabilir mi?”, *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 620, 9 Teşrin-i Evvel 1340 (9 Ekim 1924), s. 346-347.

“Müessesat-ı Diniyyeyi İlga, Müessesat-ı Ecnebiyyeyi Himâye” başlıklı yazıda da, İstanbul'da bir Fransız eğitim kurumunun açılacağına ve hükûmetin bu kuruma bina tahsis edeceğine dair gazetelerde çıkan haberlere istinaden

“Dünyada hiçbir Maarif Vekili görülmemiştir ki kendi milletinin müessesat-ı diniyyesini sedd ü bend etsin, on binlerce talebe-yi ulûmu sokak ortalarında bırakıp da ecnebi irfan müesseselerine muhteşem binalar tahsis etsin. Maarif vekil-i sâbıkı bir müddet daha o makamı işgal etseydi kim bilir daha neler yapacaktı?...Şahıslar fânidir. İşte böyle bir gün çekilip giderler. Yeni gelen Maarif Vekili de ötekinin tuttuğu yolu takip edecekmiş! Öyle ise çok geçmez o da onun âkıbetine uğrar. Mamafih me'yûs olmamalıdır. Nihayet milletin arzu ve iradesi(nin) yerine geleceğine şüphe yoktur.”⁸³

ifadelerine yer verilmişti.

Derginin aynı sayısındaki “İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor” başlıklı diğer bir yazıda ise bazı imam ve hatip okullarının kapatılmasına istinaden

“...Tevhid-i Tedrisat'tan maksad ne olduğu tamamıyla meydana çıkıyor. Bütün mesele müessesat-ı diniyyenin sedd ü ilgası imiş! Maarif vekil-i sâbıkı, bütün Türkiye'deki yüzlerce medaris-i ilmiyyeyi ilga ederken onların yerlerine imam ve hatip mektepleri açacağını söylüyordu. Beş on yerde göz boyama kabilinden açılan bu iptidai mektepleri de şimdi birer birer kapattırıyor... Maarif Vekâleti bari halkın ihtiyacat-ı diniyyesini temin edecek medaris-i İslamiyenin halk tarafından küşâdına mümâna'at etmese. İstanbul'da dans salonlarının küşâdına mümâna'at bahs olununca hürriyet-i şahsiye kanunu ileri sürülüyor. Halk, dans salonu açmak hakkını haiz de tedrisat-ı diniyyede bulunacak medreseler küşâd etmekten memnû mu? Demokrasi veya halk iradesi böyle mi olur?”

sözleriyle imam hatip okullarının kapatılması eleştirilmiş, öte yandan Batı tarzı yaşam biçimi olarak algılanan ve şiddetle karşı çıkılan dans salonları meselesine de vurgu yapılmıştı.⁸⁴

Diğer makalelerdeki eleştirilerden farklı olarak, karma eğitimi eleştiren bir yazıda da yine dans salonlarına duyulan tepki ifade edilerek, karma eğitimin, okulları dans salonlarına dönüştürmekten başka bir şey olmadığı, sosyal yaşamda çok serbest olan Avrupa halklarının birçoğunun eğitimi bu aşamaya getirmedikleri, Türkiye'de de siyasi ve sosyal anarşi içinde bulunan Bolşevikleri değil, toplumsal davranışları düzgün olan milletleri takip etmek gerektiği belirtilmiştir.

⁸³ “Müessesat-ı Diniyyeyi İlga, Müessesat-ı Ecnebiyyeyi Himâye”, *Sebilürreşâd*, C. 25, Sayı: 627, s. 46. 27 Teşrin-i Sâni 1340 (27 Kasım 1924), s. 46.

⁸⁴ “İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor”, *Sebilürreşâd*, C. 25, S. 627, 27 Teşrin-i Sâni 1340 (27 Kasım 1924), s. 46.

Okullarda eğitimdeki karışıklık yüzünden memleket evladının eğitimden mahrum bulunduğu, medreselerin kapatılması nedeniyle binlerce öğrencinin eğitim alanı dışında kaldığı, imam-hatip okullarına ve İlahiyat Fakültesi'ne girmek için yaptıkları başvuruların karşılıksız bırakıldığı, özel eğitim dahi yasaklanmış iken Tekfurdağ'ında kimlerin neleri oldukları ve amaçları belli olmayan birkaç kızın erkek liselerine kabulleri için yaptıkları başvuru üzerine durumu genele yayma çağrılarında başvurulmasının anlamlandırılmadığı ifade edilmişti. Yazıda ayrıca *Son Telgraf Gazetesi*'nde yayımlanan bir makalede yer verilen bir Dârülfünûn müderrisinin şu sözleri de aktarılmıştı:

“Dârülfünûna kızlar kabul edildikten sonra tedrisatta mahsûs bir derecede sukut göründü. Bu sefer tâlide de müşterek bir terbiye vermeye kalkarsak tahsil ve malûmatın yarı yarıya ineceği şüphesizdir. Belki kızlarımız erkeklere nisbetle çalışacaklardır. Ahlakî meziyetlerin günden güne azalmaya yüz tuttuğu bir devirde bu tarzı kabul etmek her halde iyi bir netice vermeyecektir.”⁸⁵

“Muhtelit Tedrisata Karşı Fransızların Tedbirleri” başlıklı bir diğer yazıda da *Vakit Gazetesi*'nde yer bulan Fransız hükûmetinin karma eğitimi kabul etmesi ve bunu öngören kanunun uygulanmak istenmesi üzerine bir kasabadaki öğrenci velilerinin çocuklarını okula göndermemek suretiyle kanuna karşı tavır sergiledikleri; okula çok az sayıda öğrencinin kayıt yaptırması üzerine yerel maarif yönetiminin bakanlığa başvurarak nasıl bir yol izlemek gerektiğini sorduğu”na ilişkin bir haber aktarılmış, ve “*Fransa gibi bir yerde karma eğitime halk mu'âriz iken Türkiye'de uygulanması nasıl olur, tuhaf değil mi?*” diye sorulmuştu.⁸⁶

15 Ocak 1925 tarihli “Müşterek Tahsilin Müessif Neticeleri” başlıklı yazıda, kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü Sanâyi-i Nefise Mektebi'nde bir kız öğrenci ile iki erkek öğrenci arasında ders esnasında meydana gelen “*münasebetsiz birtakım hareketler*” nedeniyle öğrencilerin okuldan uzaklaştırıldıkları fakat bir defaya mahsus olmak üzere affedilmeleri üzerine kız öğrencinin bir süre sonra okula devam ettiği olay aktarıldıktan sonra “*acaba bu kabîl hadiseler tabiata karşı yürümek isteyen efendileri yola getirecek mi dersiniz?*” diye sorulmakta ve henüz uzak olursa da “*er geç hak, bâtıla galebe çalacaktır. Zira bir heyet-i içtimâiyyenin ilâ nihâye bâtil bir yolda gitmesine, delâlet üzerinde devam-ı bekâsına imkan yoktur.*” denilmekteydi.⁸⁷

⁸⁵ C. 24, Sayı: 608, 10 Temmuz 1340 (1924), s. 157.

⁸⁶ “Muhtelit Tedrisata Karşı Fransızların Tedbirleri”, *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 621, 16 Teşrin-i Evvel 1340 (16 Ekim 1924), s. 366.

⁸⁷ “Müşterek Tahsilin Müessif Neticeleri”, *Sebîlürreşâd*, C. 25, Sayı: 634, 15 Kanun-ı Sâni 1341 (15 Ocak 1925), s. 158.

Sonuç

Sebilürreşâd, *Sırât-ı Müstakîm* olarak yayın hayatına başladığı 1908'den, bazı dönemlerdeki kesintilerle birlikte varlığını günümüze değin sürdüren uzun süreli ve gerek yazarları gerek işlediği konular itibariyle Türk-İslam tarihinde önemli yer edinen bir dergi oldu.

Yayın hayatı boyunca, Türk tarihinin çok önemli dönemlerine tanıklık eden dergi, İslamcı fikir hareketinin önemli bir temsilcisi olarak Batı taklitçiliğine ve -İslamın sadece dinî değil, dünyevî kuralları da düzenleyen bir din olduğundan ve İslamda bir ruhban sınıfının bulunmadığından hareketle- din ve hükûmet işlerinin ayrılması düşüncesine karşı çıktı. İslamın korunmasını, Müslümanların birliğini ve bu birliği sağlayacak önemli bir dini ve siyasi güç olarak Hilafetin devamını savundu, Hilafet kaldırıldıktan sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin bir İslam devleti şeklinde yapılanması arzu ve beklentisini dile getirdi.

Sebilürreşâd, ilerlemenin gerekliliğini kabul etti ve bunun için Batı'nın bilim ve teknoloji alanındaki yeniliklerinin takip edilmesine itiraz etmedi. Fakat Müslüman toplumun manevi değerlerine ve ahlaki yapısına uygun olmayan yeniliklere karşı çıktı. Dergiye göre reform, İslami esaslar çerçevesinde yapılmalıydı. Aksi bir davranış, buhranı artırmaktan başka bir işe yaramayacaktı.⁸⁸ Batı'ya karşı çizdiği sınırın merkezine ahlakı, ahlak anlayışının merkezine de büyük ölçüde kadını koyan dergi, sosyal hayatta meydana gelen ve Müslüman kadınların da dahil olmaya başladığı sinema, tiyatro, dans ve benzeri kültür ve eğlence faaliyetlerini, Batı tarzı yaşam şeklinin "yenilik" adı altında kabulü olarak gördü ve şiddetle reddetti. Batı tarzı bir sosyalleşme, kadın ahlakını bozacak, bu da beraberinde önce ailenin, sonra toplumsal düzenin sonu olacaktı.

Sebilürreşâd, öteden beri dile getirdiği eğitim alanındaki sorunların giderilmesinden yanaydı, fakat bu yapılırken medreselerin kapatılması ve yeni bir eğitim modeli oluşturulması yerine, medreselerin düzeltilmesi yönteminin tercih edilmesi gerektiğini savundu. Kız ve erkek öğrencilerin bir arada eğitim görmesinin yolunu açan karma eğitimi de eğitimde geriliğe yol açacağı ve yine toplum ahlakını bozacağı iddiasıyla eleştirdi.

⁸⁸ Bkz. Eşref Edib, "Hâkimiyet-i Milliyye Devrinde Hükûmetin Takip Edeceği Yol", s. 43.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet, “Garplılaşmak İsteyenlerin Nazar-ı İbretine: Usûl ve Kavâninin Tesirleri”, *Sebîlürreşâd*, C. 21, Sayı: 530-531, 24 Mayıs 1339 (1923), s. 86.
- Ahmed Fuad, “Garplılaşmak”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 574, 8 Teşrin-i Sâni 1339 (8 Kasım 1923), s. 24-27.
- Ahmed Naim, “Bizde Din ve Devlet”, *Sebîlürreşâd*, C. 15, Sayı: 380, 28 Teşrin-i Sani 1334 (28 Kasım 1918), s. 293-295.
- Aksekili Ahmed Hamdi, “Din ve Devlet yahud Hilâfet ve Saltanat (İngiliz Gazetelerine Cevap)”, *Sebîlürreşâd*, C. 14, Sayı: 359, 6 Teşrin-i Evvel 1332 (19 Ekim 1916), s. 177-179.
- Arabacı, Caner, “Eşref Edib Fergan ve Sebîlürreşad Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 96-128.
- Ayhan, Halis, “İmam-Hatip Lisesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 191-194.
- Bulaç, Ali, “İslâm’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 48-67.
- Ceylan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Debus, Esther, *Sebilürreşad*, (Çeviren: Atilla Dirim), Libra Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Dölen, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi*, C. 2 ve 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010.
- Efe, Adem, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, *Marîfe*, Yıl: 8, Sayı: 2, Güz 2008, s. 155-178.
- Efe, Adem, “Sebîlürreşâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 251-253.
- Eşref Edib, “Anadolu’da İslâm Kongresi”, *Sebîlürreşâd*, C. 19, Sayı: 472, 21 Mart 1337 (1921), s. 34-35.
- Eşref Edib, “Hâkimiyet-i Milliye Devrinde Hükûmetin Takip Edeceği Yol”, *Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 551-552, 16 Ağustos 1339 (1923), s. 41-43.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, Ankara 2015.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2019.
- Hasan Hikmet, “İçtimâiyatta Garpcılık-Bozgunculuk: Laiklik-Asrılık”, *Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 555-556, 30 Ağustos 1339 (1923), s. 72-74.
- Hasan Hikmet, “İçtimaiyatta Garpcılık ve Bozgunculuk: Asrî Kanun II”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 579, 13 Kanun-ı Evvel 1339 (13 Aralık 1923), s. 104-105.
- Kara, İsmail, “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (Editörler: İsmail Kara, Asım Öz), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 15-43.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1, Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Kutluer, İlhan, “İslâmcılık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 65-67.
- Mertoğlu, M. Suat, “Giriş: Sırat-ı Müstakim Mecmuası”, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası (Açıklamalı Fihrist ve Dizin)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 9-20.
- Ömer Rıza, “İslam Mefkûresine Doğru”, *Sebîlürreşâd*, C. 16, Sayı: 400-401, 27 Mart 1335

- (1919), s. 107-109.
- Özcan, Azmi, "İslâmcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 2001, s. 62-65.
- Soydan, Mahmut, *Ankaralının Defteri (Milli Mücadele Günlüğü)*, (Hazırlayan: Oğuzhan Murat Öztürk), Tün Yayını, Ankara 2020.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Hazırlayan: Yakup Öztürk), Kapı Yayınları, İstanbul 2020.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, s. 238-239.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı I*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Yahya Afif, "İlahiyat Fakültesinin Vaziyet-i İlmiyesi", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 600, 15 Mayıs 1340 (1924), s. 17-19.
- Yahya Afif, "Vebali Müderris Beylerin Boynuna", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 55-58.
- Yanardağ, Ayşe, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 49, Bahar 2012, s. 241-264.
- Zengin, Zeki Salih, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar*, C. 5, Sayı: 13, Mayıs-Ağustos 2002, s. 81-106.
- "Ahmed Emin Bey'den Bir Sual", *Sebilürreşâd*, C. 23, sayı: 584, 17 Kanun-ı Sâni 1340 (17 Ocak 1924), s. 191-192.
- "Ankara Haberleri", *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 567-568, 11 Teşrin-i Evvel 1339 (11 Ekim 1923), s. 175-176.
- "Cumhuriyet Devrinde Kavanin-i Şer'iyyenin Tatbik Olunamayacağı Davasını Güdenler", *Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 577, 29 Teşrin-i Sâni 1339 (29 Kasım 1923), s. 74-77.
- "Devletimiz (Laik-Lâ-dini) midir?", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı: 617, 18 Eylül 1340 (1924), s.301.
- "Evkâfin Dans Salonları Yaptırması!", *Sebilürreşâd*, C. 24, Sayı:611, 7 Ağustos 1340 (1924), s. 203.
- "Garpcılık ve (Laik-Lâ-dini)lik", *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 561-562, 20 Eylül 1339 (1923), s. 125-126.
- "Garplılaşmak Münâkaşaları", *Sebilürreşâd*, C. 22, Sayı: 563-564, 27 Eylül 1339 (1923), s. 141-144.
- "Hilâfete Dair Münâkaşat", *Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 575, 15 Teşrin-i Sâni 1339 (15 Kasım 1923), s. 42.
- "İmam ve Hatip Mektepleri Lağvediliyor", *Sebilürreşâd*, C. 25, S.627, 27 Teşrin-i Sâni 1340 (27 Kasım 1924), s. 46.
- "Lâ-dini mi Dini mi?", *Sebilürreşâd*, C. 23, Sayı: 575, 15 Teşrin-i Sâni 1339 (14 Kasım 1923), s. 44-45.
- "Laiklik-Lâ-dinilik: Hükûmete Laiklik İsnad Olunması Doğru mudur?", *Sebilürreşâd*, C. 24, 31 Temmuz 1340 (1924), Sayı: 610, s. 185-187.

- “Mahkeme-i Şer’iyyeler Kalıyor mu?”, *Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 571-572, 25 Teşrin-i Evvel 1339 (25 Ekim 1923), s. 206-207.
- “Mehâkim-i Şer’iyyenin İlğası”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 596, 10 Nisan 1340 (1924), s. 384.
- “Medreseler Satılabilir mi?”, *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 620, 9 Teşrin-i Evvel 1340 (9 Ekim 1924), s. 346-347.
- “Muhtelit Tedrisata Karşı Fransızların Tedbirleri”, *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 621, 16 Teşrin-i Evvel 1340 (16 Ekim 1924), s. 366.
- “Müessesat-ı Diniyyeyi İlga, Müessesat-ı Ecnebiyyeyi Himâye”, *Sebîlürreşâd*, C. 25, Sayı: 627, s. 46. 27 Teşrin-i Sâni 1340 (27 Kasım 1924), s. 46.
- “Müşterek Tahsilin Müessif Neticeleri”, *Sebîlürreşâd*, C. 25, Sayı: 634, 15 Kanun-ı Sâni 1341 (15 Ocak 1925), s. 158.
- Sebîlürreşâd*, C. 22, Sayı: 547-548, 2 Ağustos 1339, (1923), s. 1-3.
- Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 608, 10 Temmuz 1340 (1924), s. 157.
- “Teceddüd Ahkâm-ı Diniyyenin Nesh ve İptali Demek midir?”, *Sebîlürreşâd*, C. 23, Sayı: 578, 6 Kanun-ı Evvel 1339 (6 Aralık 1923), s. 86-89.
- “Tevhid-i Tedrisat Demek İlga-yı Tedrisat Demek midir?” *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 58-59.
- “Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Rasih Efendi Hazretleriyle Mülâkât”, *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 604, 12 Haziran 1340 (1924), s. 89-90.
- “Tevhid-i Tedrisatın Tarz-ı Tatbiki”, *Sebîlürreşâd*, C. 24, Sayı: 602, 29 Mayıs 1340 (1924), s. 59.